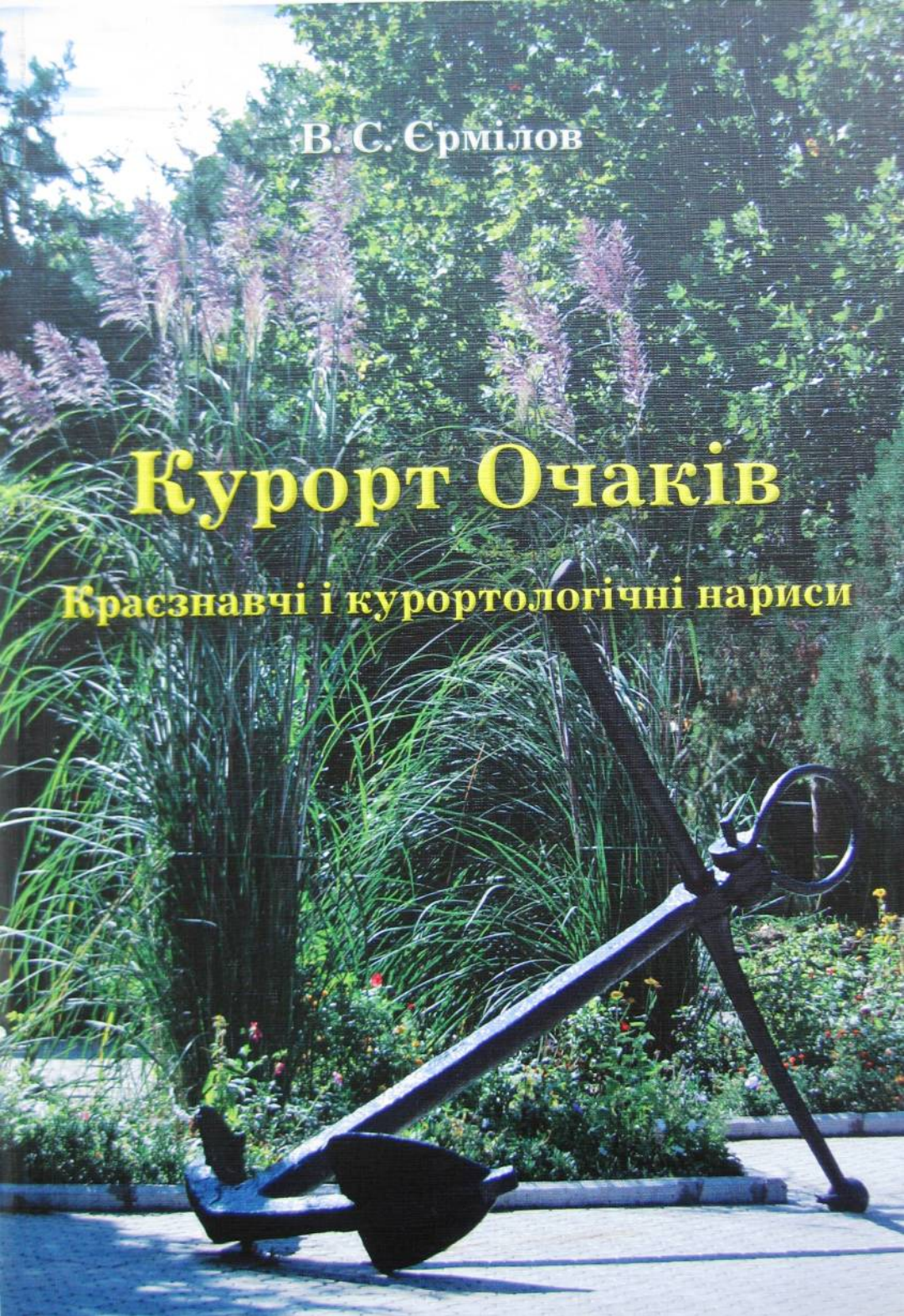

В. С. Єрмілов

Курорт Очаків

Красознавчі і курортологічні нариси

В. С. Єрмілов

Курорт Очаків

Красєзнавчі і курортологічні нариси

Видання друге, перероблене і доповнене

Миколаїв
Видавництво Ірини Гудим
2010

УДК 615.834 (477.73)
ББК 53.549.9 (45 УКР 7-4 МИК)
Є 73

В. С. Єрмілов

Є 73 Курорт Очаків: Краєзнавчі і курортологічні нариси. — Миколаїв:
Видавництво Ірини Гудим, 2010. — 96 с.: іл.

ISBN 978-617-576-018-5

Рецензент — заступник Голови Правління ЗАТ “Укрпрофоздоров-
ниця”, доктор медичних наук **Л. І. Фісенко**.

Друге видання книги головного лікаря Очаківського об'єднання санаторно-курортних закладів, кандидата медичних наук В.С. Єрмілова являє собою дещо доповнений і перероблений зміст першого видання 2003 р. У стислій формі розповідається про природні лікувальні ресурси і курортний потенціал Миколаївського Причорномор'я, зокрема Очакова; сучасний стан та погляди на перспективу щодо їх використання; про давню за часом та багату на події історію Очаківського краю.

Книга розрахована на фахівців санаторно-курортної справи та широке коло читачів.

УДК 615.834 (477.73)
ББК 53.549.9 (45 УКР 7-4 МИК)

ISBN 978-617-576-018-5

© В.С. Єрмілов, 2010
© Видавництво Ірини Гудим, 2010

Передмова

Переглянув рукопис невеликої книги під назвою “Курорт Очаків: Краєзнавчі та курортологічні нариси” – і перед очима спливали картини Північного Причорномор’я. Гладь моря та лиманів, сухе повітря, настояне на терпких ароматах південної рослинності і степи... без кінця, без краю. Весною – завітчані, літом – спочатку зелені, а під осінь – мерхлі, засмучені... І, мабуть, немає такої живої душі, яка б не збудилася перед цією гордою красою природи.

А навкруги витає дух старовини. В цих степах пролягали і не раз перехрещувалися шляхи древніх греків і римлян, скіфів і сарматів, давньоруських воїнів і різних кочових племен, усяких завоювників, яких було немало і які посягали на цю землю, запорізьких козаків, які давали гідну відсіч нападникам. І кожен народ, кожна епоха залишили після себе сліди-пам’ятки: чи то високі могили-кургани, чи то кам’яні баби, чи то залишки Ольвії, чи то низку південноукраїнських міст.

Але ж це лише зовнішнє сприйняття чудового Причорноморського краю України. А якщо взяти до уваги та поєднати такі сприятливі для здоров’я людини природні чинники, як клімат та море і лимани, мілкі й досить теплі влітку, багаті на водорості з йодом, бромом, іншими мікроелементами, що мають велике значення для життєдіяльності організму людини і на дні яких лежать поклади мулових грязей, що можуть і повинні використовуватись у лікувальних цілях; повітря, насичене морськими аероіонами і рослинними фітонцидами, до яких організм також не байдужий, та інше, наприклад дари південних ланів, садів і виноградників, то створюється картина унікального курортного регіону.

На жаль, потенційні можливості цього курортного краю ще мало вивчені та недостатньо освоєні. Не так багато і написано про ці благословенні місця. Тому ця книга вийшла вчасно, швидко розійшлася і виникла потреба в другому виданні. Адже всяка публікація стосовно Північнопричорноморського рекреаційного регіону не тільки має пізнавальне значення, а й стимулює до дій

щодо збереження його матеріальних та духовних цінностей, освоєння їх в кращому розумінні цього слова.

І тим більш, якщо про це пише не стороння людина, а знавець причорноморських країв, фахівець санаторно-курортної справи, зацікавлений в тому, щоб квітнув і розвивався цей перспективний рекреаційний регіон. Єрмілов Валерій Семенович – генеральний директор Представництва ЗАТ “Укрпрофоздоровниця” у місті Миколаєві, головний лікар Очаківського об’єднання санаторно-курортних закладів. Уже більше двадцяти семи років (з травня 1983 року) працює він на ниві розбудови санаторно-курортної галузі в причорноморській зоні Миколаївської та Херсонської областей. Спочатку – головою Миколаївської територіальної ради по управлінню курортами профспілок, а після акціонування системи курортів профспілок в 1992 р. призначений генеральним директором Миколаївського відділення ЗАТ “Укрпрофоздоровниця”, з 2000 р. – генеральний директор Представництва ЗАТ “Укрпрофоздоровниця” у м. Миколаєві і одночасно – головний лікар дочірнього підприємства ЗАТ “Очаківське об’єднання санаторно-курортних закладів”.

Має вищу кваліфікаційну категорію з організації і управління охорони здоров’я. Професійну діяльність поєднує з науково-практичною роботою. В 1994 р. захистив дисертацію і отримав учений ступінь кандидата медичних наук. Має більше 120 друкованих наукових робіт з актуальних питань організації охорони здоров’я, санаторно-курортної справи, історії медицини, серед них кілька книг.

Пропонована нова книга В.С. Єрмілова досить інформаційна, в ній художнє слово вдало поєднане з науковим викладом. Вона буде корисною для всіх, хто цікавиться курортною справою та історією взагалі.

*Голова Правління Закритого акціонерного товариства лікувально-оздоровчих закладів профспілок України “Укрпрофоздоровниця”
кандидат медичних наук,
заслужений лікар України
Е.О. Колесник*

45-річчю Очаківського об'єднання санаторно-курортних закладів присвячується

Вступ

Українське північно-західне узбережжя Чорного моря, яке у нас ще має назву Причорномор'я, займає територію від гирла Дунаю на заході до Перекопського перешийка на сході в межах Одеської, Миколаївської та Херсонської областей.

Ця територія відрізняється від інших поєднанням надзвичайно багатих природних курортних ресурсів, які можна використувати для ефективного санаторно-курортного лікування і оздоровчого відпочинку.

Природні курортні ресурси Північно-Західного Причорномор'я – це м'який клімат, чисте повітря з підвищеним вмістом кисню, насичене фітонцидами степових трав і аерозолями морських солей, мальовничі ландшафти, обширні акваторії моря та лиманів, морські піщані пляжі, лікувальні грязі і ропа лиманів та озер, підземні мінеральні води.

На узбережжі знаходиться ціла низка курортів, кожний з яких сам по собі є унікальним, бо має притаманне тільки йому поєднання цих факторів. Для кожного з них також характерна своя цікава крайова історія. В поєднанні все це є надзвичайно корисним і привабливим для допитливої людини.

Але на чому зупинитись, що вибрати? Ось тут і стає в нагоді доступна та змістовна інформація. З цією метою ми і вирішили запропонувати увазі широкого загалу книгу про курорт Очаків, який має як багаті запаси природних лікувальних ресурсів, так і надзвичайно цікаву історію. Перше видання цієї книги (2003 р.) видалося досить вдалим і швидко розійшлося серед читачів, тому ми вирішили здійснити друге видання, дещо оновивши і доповнивши його.

Очаківський край знаходиться в полоні двох стихій – моря і степу. Море врізається в степ голубими просторами лиманів, а земля простирає свої піщані коси далеко в його сині далі. Голубувато-зелені прісні води Дніпра і Південного Бугу, докотившись до Очакова, вже мають солоний смак, а далі стають зовсім морськими. Тут, на Очаківському узбережжі, природа весь час змінюється і грає своїми різноманітними барвами, звуками та пахощами, створюючи неповторну ауру.

Майже кожен житель нашої країни намагається хоч би раз у житті побувати в Українському Причорномор'ї, багато громадян Росії, Молдови, Білорусі, країн Прибалтики, деяких інших країн приїждять сюди, часто сім'ями, поринають у місцеві принади і потім залишаються вірними симпатиками нашого краю.

Ми, працівники Очаківського курорту, пропонуємо кожному з вас, шановні читачі, познайомитись з півднем України, з Причорномор'ям. І почати це знайомство саме з Очакова. А якщо ви вже побували десь на узбережжі Чорного моря – обов'язково приїхати і в Очаків. Упевнені: час проведений у нас, буде корисним для вашого здоров'я, збагатить вас пізнавально, залишиться надовго в пам'яті приємним спогадом.

* * *

При написанні цієї книги використані публікації вчених та краєзнавців А. Островерхова, С. Крижицького, Д. Козак, Г. Русевої, В. Крапівіної, М. Скржинської, І. Снитко, В. Рубана, Н. Кухар-Онишко, С. Рослякова, О. Добровольського, А. Золотухіна та ін., а також матеріали досліджень автора.

Давня історія краю

Історія півдня України і за часом, і в духовному значенні йде поруч з найдавнішими цивілізаціями планети. Адже, як стверджують результати археологічних досліджень останніх років, у південних степах, в Нижньому Придніпров'ї в середині IV–II тисячоліттях до н.е., одночасно з Давніми Шумером і Єгиптом, знаходилась прабатьківщина легендарних аріїв. Від цього загального кореня і пішли в світи споріднені паростки індійської, іранської, грецької, слов'янської, германської та інших індоєвропейських культур.

До річі, і знайдена на Миколаївщині так звана “інгульська археологічна культура” вважається проявом формування тут протогрецьких племен.

До середини II тис. до н.е. належать поселення сабатинівської археологічної культури, що знайдені в різних місцях, в тому числі, останнім часом, і біля сіл Розанівка Новобузького району і Крива Балка Миколаївського району.

Підтвердженням існування давніх цивілізацій в наших краях, що заступали одна одну, є те, що, як показали недавні безпрецедентні відкриття вітчизняних учених, у другому тисячолітті до н.е. – в епоху пізньої бронзи – в Побужжі знаходився металургійний і металообробний центр, який досяг високого рівня розвитку і за своїм технологічним оснащенням не поступався передовим на той час світовим районам металообробки.

А в епоху переходу від бронзи до заліза, тобто за декілька століть до Великої грецької колонізації Причорномор'я, в межах сучасного Миколаєва, в місцевості під назвою Дикий Сад, біля впадіння Інгулу в Бузький лиман існувало поселення XIII–X ст. до н.е. (вкладається в діапазон 1250–900 рр. до н.е.), яке контролювало новий шлях, що утворився з Греції і Малої Азії вздовж Південного Бугу в Центральну і Північну Європу.

В останні роки вчені-археологи знайшли тут зовнішній оборонний рів, який захищав ремісників, землеробів, скотарів та рибалок, і внутрішній рів із залишками двох мостів через нього, захисної стіни і башти біля в'їзду на міст, що захищали цита-

дель. В цитаделі жили знать та жерці, є залишки храму та інших значних споруд. Усе це свідчить про те, що тут не просто знаходилось городище, а було місто (мало цитадель, захисний рів, передмістя, посад), яке є поки єдиною в Україні унікальною археологічною пам'яткою, зародком державності цього регіону часів легендарної Трої.

Таким чином, це місто, що проіснувало понад 300 років, було попередником Ольвії, яка свого часу також контролювала цей шлях, принаймні його південний відрізок. А сам бузький шлях функціонував аж до виникнення Київської Русі, коли головною торговою і комунікаційною артерією стає шлях “з варяг у греки” по Дніпру.

На рубежі першого та другого тисячоліть до н.е. землеробські поселення Причорномор'я починають занепадати. Науці достеменно не відомо, чому і куди згодом зник місцевий народ, а в степах стали проникати різні кочові племена.

Перший знаний з писаної історії народ, що населяв наш край, – це кіммерійці. Вони відомі в період із X до початку VII ст. до н.е. як кочівники, в гомерівській “Іліаді” – “дивні доїтелі кобилиць”, “млекоїди”. Адже основу господарства кіммерійських племен складало кочове скотарство, провідну роль в якому відігравало конярство. І це не дивно, адже кінь для степової України – тварина символічна, як стверджують американські і європейські вчені, саме в цьому регіоні вперше в світі почалося приручення коня, без якого неможливо уявити минулий розвиток цивілізації.

Найперша згадка про кіммерійців у писаних джерелах міститься у невмирущій гомерівській “Одіссеї”. До речі, сам засновник європейської культури Гомер за походженням був кіммерійцем. Можливо, його батьки, може, і він сам в дитинстві, жили в наших краях, а в Греції вони опинились під час одного з походів кіммерійців. Адже кіммерійці часто здійснювали військові походи в Малу та Передню Азію, вони серйозно впливали на історію Греції, Урарту та Ассирії. Кіммерійські вершники були неперевершеними воїнами, степовими богатирями. Вони мали прекрасні на той час за своїми якостями зразки зброї і досконале спорядження для верхового коня.

У VII ст. до н.е. скіфи, що жили на схід від Кіммерії, під тиском сусідніх кочових племен вирушили на захід. Геродот пише: “При навалі скіфів кіммерійці почали радитися, оскільки військо наступало велике, й думки їхні розділилися... За думкою наро-

ду, треба було залишити країну, а не наражатися на небезпеку, залишаючись віч-на-віч із численним ворогом. А на думку царів, варто було битися за країну із загарбниками. І народ не хотів скоритися, і царі не хотіли слухатися народу. Перші радили піти, віддавши без бою країну тим, хто до неї вдерся. Царі ж, згадавши про те, скільки хорошого вони тут зазнали і скільки можливих нещасть спіткає їх, вигнанців з вітчизни, вирішили померти і спочивати у своїй землі, але не тікати разом з народом. Коли ж вони прийняли це рішення, то поділилися на рівні половини й почали битися один з одним. Й усіх їх, що загинули від руки один одного, народ кіммерійців поховав...”.

У другій половині VI ст. до н.е. в Північне Причорномор'я з Передкавказзя остаточно перемістилось основне ядро скіфських племен. Найбільшого розквіту Велика Скіфія набула з кінця VI ст. – по кінець IV ст. до н.е. Її межі займали майже всю територію сучасної України. На початку цього періоду скіфи назавжди уславили себе в світовій історії, перемігши в скіфоперській війні. Близько 514 р. до н.е. в Скіфію вторгся з величезним і непереможним військом перський цар Дарій I. Позаяк сили скіфів поступались персам, вони вирішили уникати відкритого бою й поступово відходити, знищуючи за собою все, чим могли скористатися вороги. Так скіфи заманили Дарія в глиб Скіфії, в Приазов'я. Військо персів зменшувалось від несподіваних набігів кочовиків, ресурси його танули в спустошеному степу, а вирішального бою все не було. Тоді Дарій надіслав до скіфського царя Іданфірса посланця з вимогою скоритися або прийняти бій. Іданфірс відповів, що у скіфів немає ні міст, ні обробленої землі, тому вони не мають причин ставати до бою, та й не біжать вони, а звично кочують по своїй землі. До бою вони стануть, якщо вороги знайдуть і спробують знищити батьківські могили. Перси їх не знайшли, як не знайшли до цього часу вчені-археологи загадкового району поховання скіфських царів та знаті.

Врешті-решт до Дарія прибув скіфський посланець з дивними дарами без пояснень: птахом, мишою, жабою та п'ятьма стрілами. Дарій вирішив, що скіфи нарешті віддають йому свої небо, землю, води і військову силу. Але один з його найближчих радників – Горбій – так витлумачив зміст цих дарів: “Якщо ви, перси, не полинете в небо, обернувшись на птахів, не сховаєтесь в землі, ставши мишами, чи не скочите в болото, обернувшись на жаб, –

ви не повернетесь назад, уражені цими стрілами". А коли скіфи і перси нарешті вишикувались до вирішального бою, стався випадок, який остаточно змінив хід подій. Перед скіфськими вершниками раптом вискочив заєць, і частина воїнів кинулись за ним, забувши про намір битися. Дарій зрозумів це як прояв зневаги до його армії і вирішив бою не приймати. Вночі перси залишили у таборі ослаблених воїнів, що продовжували палити багаття, та віслюків, імітуючи присутність всього війська. Сам же Дарій зі своїм військом покинув табір і рушив геть зі Скіфії. З цього часу скіфів у світі стали вважати непереможним народом.

Грабіжницькі війни, контролювання торгових шляхів між землеробами лісостепу України і античним півднем, зв'язки з грецькими причорноморськими державами-полісами та самою Грецією підняли в V–IV ст. до н.е. Скіфію до найвищого розквіту.

В III ст. до н.е. Скіфія занепадає і поступається своїм місцем новим кочівникам зі Сходу – жорстоким сарматам. Згідно з Геродотом, сармати з'явилися від шлюбу скіфських чоловіків з амазонками. І дійсно, сарматські жінки вправно їздили верхи, добре стріляли з лука та володіли іншою зброєю, тому разом з чоловіками воювали і полювали. Жодна сарматка не виходила заміж, доки не вб'є ворога.

Ще на початку I тис. до н.е. в Північному Причорномор'ї з'явилися перші грецькі мореплавці. Вважається, що перше грецьке поселення тут виникло в середині VII ст. до н.е. на Березанському півострові (нині – острові), поблизу сучасного Очакова. Взагалі, колонізація Північного Причорномор'я була частиною так званої Великої Грецької колонізації VIII – VI ст. до н.е. Вона зумовлювалась рядом причин, найголовніша з яких – відносне перенаселення материкової Греції та Малої Азії. Колонізація Причорномор'я спочатку носила аграрний характер. Колонії не залежали від міст-метрополій, але підтримували з ними добрі стосунки, укладали угоди сприяння в торгівлі, надання рівних прав громадянам, мали єдині культи і літочислення. Більшість причорноморських поселень була заснована вихідцями з району малоазійського міста Мілет.

Близько середини VII ст. до н.е. на півострові (острові) Березань виникло найдавніше місто, Борисфеніда (від грецької назви Дніпра – Борисфен), ключовий центр початкового етапу освоєння Північного Причорномор'я і формування грецького міста-

держави. Цей поліс наприкінці третьої чверті VII ст. до н.е. був перенесений до Ольвії, а Борисфеніда стала рядовим поселенням ольвійської периферії, проіснувавши до загибелі самої Ольвії.

В середині VI ст. до н.е. вихідцями з міста Мілет (що було в Іонійській Греції – в Малій Азії, яка відігравала на той час провідну роль в економічному і культурному житті всієї Еллади) на правому березі Південнобузького лиману (біля сучасного села Парутиного Очаківського району, за 35 км від Очакова) була заснована Ольвія (точніше, Ольбія) – давньогрецькою мовою – “щаслива”. Тепер учені вважають, що це сталося у 580-ті роки до н.е. В період свого розквіту Ольвія займала територію площею 55 га з чисельністю жителів до 20 тис.

Усяке грецьке місто, згідно з уявленнями того часу, потребувало бога-заступника. Ольвіополіти вибрали Аполлона – бога світла, гармонії та краси. Він був сином верховного бога Зевса, але в окремі часи навіть відтісняв батька на другий план. Аполлона – також покровитель мистецтв, науки, торгівлі, він захисник мореплавців, рятівник людей, лікувальник і розрадник хворих. Для Ольвії – найпівнічнішого грецького міста-держави – мало значення ще і те, що Аполлон вважався богом гіпербореїв, народу, що жив за Бореєм, Північним вітром. Адже умови життя тут для греків були досить суворими, потрібні були захист від хвороб і цілительство. Мабуть, тому найбільш раннім в Ольвії був храм Аполлона-Лікаря. Наступним у часі був храм Аполлона-Дельфінія (IV ст. до н.е.) – залежність від морського зв'язку з Елладою, а потім (I ст. н.е.) – храм Аполлона-Простата (Захисника) – в тяжкі часи нападів варварів. В III ст. до н.е. на головному теменосі (святищенному місці) Ольвії знаходився і храм верховного божества греків – Зевса.

Ольвію добре знали в античному світі. В V ст. (близько 450 року) до н.е. її відвідав “батько історії” Геродот і все побачене і почуте про Причорномор'я описав у четвертій книзі своєї знаменитої “Історії”. Унікальна “Історія” Геродота – це 9 книг, кожна з них названа іменем одної з дев'яти муз. Книга, що описує Скіфію, настільки напружена за змістом, що має назву від імені музи трагедії – “Мельпомена”. Вражений природними багатствами нашого краю, Геродот писав: “З інших рік (Скіфії) Борисфен найбільш повноводний. Вздовж його берегів тягнуться найпрекрасніші та найбагатші пасовища для домашньої худоби.

В ньому водиться велика кількість найкращої риби. Вода на смак дуже приємна... Врожаї на його берегах найкращі, а там, де землю не засівають, росте дуже густа трава. В його гирлі самі собою нагромаджуються величезні запаси солі. Тут водяться величезні рибини без кісток, яких називають антакаями; їх доставляють для засолювання. Є багато й інших дикиховин”.

Деякий час Ольвія входила до складу Афінського Морського Союзу. Її торговельні і культурні зв'язки сягали Греції, Малої Азії, Олександрії Єгипетської. Ольвія стає одним з найбільших постачальників хліба, з неї вивозяться також худоба, шкури, риба. Натомість ввозились оливкова олія, вино, керамічний посуд, тканини, художні вироби, мармур. Цікаво, що олія і вино надходили в амфорах, які мали дуже специфічну форму – загострене дно. Їх не можна було поставити, бо виготовлялись вони спеціально для морських перевезень. Амфори заповнювали, запечатували і вантажили в трюм корабля кількома горизонтами. Посудини верхнього ряду ставили між горловинами нижнього. При гоїданні корабля горизонт амфор самоущільнювався, стаючи монолітом.

Велике значення мала торгівля греків із сусідніми народами. Від варварів одержували зерно, рибу, худобу, шкури, мед, віск. Їм продавали ремісничі вироби, зброю, високохудожні прикраси, вино, тканини.

Ольвійська держава мала свої гроші. Спочатку це були маленькі бронзові монети – дельфінчики. Потім з'явилися великі монети (розміром навіть із блюдце), так звані «аси», на одному боці яких зображувались Афінська, Деметра або Медуза Горгона, на іншому – орел на дельфіні (що символічно для нашого краю). Згодом карбувались монети (навіть з дорогоцінних металів) із зображенням річкового божества Борисфена – борисфени. Тут виготовлялись також гроші для деяких скіфських царів.

Економічну базу поліса становило сільське господарство. Сільська округа – хора – займала узбережжя Південнобузького, Дніпровського, Березанського, Дністровського, Сосицького лиманів, а також Кінбурнський півострів. Загальна кількість таких поселень у певні часи наближалась до двох сотень. Ольвійська хора була однією з основних житниць Еллади. Розвивались також різні ремесла і промисли.

Ольвія мала високу культуру, в ній був театр. Діон Хрисостом, що побував в Ольвії в 95 р. н. е., був вражений захопленням ольві-

ополітів Гомером. Серед усіх поетів вони надавали йому перевагу і твори його знали напам'ять. Коли Хрисостом хотів розповісти ольвіюполітам про ідеальний устрій держави за Платоном, вони попросили: почитай нам краще Гомера.

У період з останньої третини IV по середину III ст. до н.е. Ольвійська держава досягла найвищого політичного, економічного і культурного розквіту. Сама Ольвія являла собою багате і гарне місто з різноманітними чудовими громадськими і житловими будівлями, які були збудовані за всіма правилами давньогрецької архітектури із застосуванням в оздобленні їх мармуру, ліпного декору, багатокольорового розмалювання стін, художніх мозаїк та інших класичних архітектурних оздоблень. Будинки заможних ольвіюполітів усередині являли собою також синтез мистецтв. Але вже з кінця III ст. до н.е. починається поступовий занепад. У II ст. до н.е. Ольвія опиняється під протекторатом Скіфура, царя Малої Скіфії, що знаходилась в Криму. З кінця II ст. до н.е. по 70-ті роки I ст. до н.е. вона перебувала під владою Понтійської держави (столиця Пантікапея, тепер – Керч), зокрема її відомого царя Мітрідата VI Євпатора. Після цих подій місто остаточно занепало і в 55 р. до н.е. було добите гето-дакійськими племенами. Ольвіюполіти пішли з міста і деякий час жили серед пізньоскіфського населення нижньодніпровських городищ.

Однак уже наприкінці I ст. до н.е. розпочинається поступове відродження Ольвії та поселень її округи. Це стає початком другого, римського, періоду існування Ольвії. Місто стало меншим утричі, значно біднішим. Близько середини I ст. н.е. Ольвія потрапляє в залежність від скіфських і сарматських царів. У середині II ст. н.е. римський імператор Антоній Пій вводить в Ольвію війська і зводить тут цитадель. Потім місто ввійшло до складу римської провінції Нижня Мезія. В II – першій половині III ст. н.е. Ольвія досягла вищого розквіту римської доби. В цей час Ольвія зберігає свою автономію і навіть карбує власні монети. Її сільські поселення вже мають укріплення з ровів і валів, а деякі – і муровані стіни.

В 40-ві та 70-ті роки III ст. н.е. Ольвія зазнає жорстоких нападів готів. Під їх тиском римська залога покидає місто. Воно перетворюється на руїни, де ще в IV ст. н.е. живуть нечисленні жителі. В останній чверті IV ст. н.е. (380-ті роки) Ольвія остаточно припиняє своє існування.

У перші століття нашої ери відбулося значне підняття Чорного моря та сполученого з ним Дніпро-Бузького лиману. Нижня частина міста опинилась під водою, і Ольвія залишилась без одного з головних функціональних складових – порту. Почався занепад Римської імперії, і римський гарнізон у середині III ст. н.е. покидає Ольвію, залишивши її сам на сам із усе новими жорстокими кочовиками. В III ст. н. е. поступово гине і скіфська цивілізація в особі пізньоскіфської держави в Криму. Остаточо Ольвію зруйнували варварські племена. Із зникненням греків та скіфів наше Причорномор'я з V ст. н.е. майже на тисячу років залишилось без корінного населення. В його степах у різних напрямках кочували десятки (а може, й сотні) різних племен і народів, витискаючи одне одного.

Переселення греків у Північне Причорномор'я відбувалось у ті часи, коли в їх громадській свідомості панував міфологічний світогляд. При Великій колонізації попереду поселенців завжди “йшли” їх герої та боги. Антична традиція перетворення їх на сакральних колоністів, завойовників чи засновників поселень слугувала грекам для пропагандистського виправдання займання відкритих територій, які начебто були нічийними. Відкриті землі греки включали в русло своєї міфології та протягом майже тисячолітньої історії зберігали традиції, що були закладені в їх релігійно-міфологічному світогляді.

Спочатку давні греки Чорне море називали Понт Аксинський – Негостинне море. Негостинним (Аксинським) воно було через часті зимові бурі і дикість навколишніх племен, які приносили в жертву чужоземців. Гомер же в своїй “Одіссеї” розповідає, що першими героями з греків, які ввійшли в це море, були аргонавти. До них жоден корабель не міг зайти в море через скелі Сімплегати, що рухались і розчавлювали все, що між них потрапляло. Аргонавтам вдалося пройти через Сімплегати – вони випустили голуба, який пролетів між ними, скелі зіткнулися, розійшлися і зупинились назавжди, а корабель “Арго” з Босфору (Боспор Фракійський) ввійшов у море. Давньогрецькі міфи існували в декількох варіантах. Згідно з іншою версією, аргонавтам допоміг Орфей. Він так чудово загравав на золотих струнах кефари і заспівав, що зачаровані Сімплегати, заслухавшись, зупинились. А в цей час “Арго” проскочив між ними. Пропустивши вперше корабель, скелі так і заклакли назавжди по боках від Боспор-

ської протоки. Згодом, коли греки добре освоїли море, вони переіменували його в Понт Евксинський – Гостинне море.

Мабуть початкова назва – Понт Аксинський – являє собою переосмислене греками найменування моря одним із місцевих іраномовних племен – “акшайна” – темне, чорне (це визначення збереглося в нашій сучасній назві моря). Греки ж вивели з нього своє, близьке за звучанням – “аксин”.

В античні часи рівень Чорного моря був на 5–7 м нижчим за сучасний. Тому берегова лінія була далі в морі. Потім його рівень піднявся, підтопивши гирла річок – так утворились приморські лимани. Слово “лиман” давньогрецького походження і означає: затока, гавань.

Історію заселення Північного Причорномор'я греки починали з Геракла. Геродот тут записав таку понтійську легенду. Невтомний мандрівник Геракл при здійсненні свого десятого подвигу гнав худобу Геріона з далекого заходу і прибув у пустельну землю, де його застала суворя зима. Коли він заснув, з його колісниці зникли коні. Шукаючи їх, герой забрів у Країну Лісів – Гілею, що знаходилась між нижньою течією Борисфену і морем. Тут у печері Геракл знайшов Єхидну – напівдівчину, напівзмію. Єхидна заявила Гераклу, що коні в неї, але вона віддасть їх, якщо герой тимчасово залишиться з нею. Після цього в певний час у змієногої діви народилося троє синів. Коли Геракл покидав Єхидну, вона спитала, як їй вчинити з синами. Геракл наказав випробувати їх у стрільбі з лука. Коли сини досягли повноліття, старший, Агафірс, і середній, Гелон, не змогли впоратися з луком Геракла, і мати випровадила їх у чужі краї, а молодший, Скіф, вправний стрілець, став царювати в своїй країні. Від цих синів і пішли перші відомі грекам у Причорномор'ї народи – скіфи, агафірси і гелони.

У басейні Понту Евксинського греки поклонялись Ахіллу, який для понтіїців був і героєм Троянської війни, і богом одночасно. Тому називали його Ахіллом Понтархом – Повелителем Чорного моря. Греки вважали, що після загибелі Ахілла (враженим в знамениту ахіллесову п'яту) в Троянській війні його мати, богиня Феміда, забрала сина з поховального вогнища і перенесла на безлюдний острів Левка (Білий, нині – Зміїний), спеціально для цього піднятий Посейдоном з морського дна. Тут греки збудували один з найбільших на той час храмів, присвячений Ахіллу. Острів і храм знаходились під захистом ольвійського флоту,

адже в Ольвії, як ніде, побутував культ Ахілла. Він був сакральним захисником морських і материкових володінь Ольвійської держави. Ахілл вважався покровителем моряків, торговців, мандрівників і воїнів.

Із культом Ахілла в Причорномор'ї пов'язана і нинішня Тендрівська коса. У давнину вона називалась Ахілловим Бігом і сполучалася з материком. Міф розповідає, що для перемоги над троянцями греки повинні були принести в жертву богам дочку еллінського царя Агамемнона – Іфігенію. Але прекрасну дівчину врятувала богиня Артеміда (сестра Аполлона), замінивши її на жертвовнику ланню. Іфігенію ж вона перенесла на берег Понту, де царівна стала жрицею в храмі Артеміді. Якось Ахілл, полюючи в Гілеї, зустрів Іфігенію. Вони покохали одне одного, і Ахілл вирішив взяти Іфігенію за дружину. Але жриця давала обітницю не мати шлюбу і тому не могла відповісти Ахіллу взаємністю. Закоханий до нестями Ахілл спробував взяти Іфігенію силою. Він погнався за своєю коханою, яка вирішила ліпше кинутися в море, ніж зрадити свою рятівницю і покровительку. Артеміда і цього разу допомогла своїй улюблениці. Коли Іфігенія кинулася в море, Артеміда стала посипати перед нею пісок. Довго біг Ахілл, але так і не наздогнав прудку Іфігенію: ноги його грузнули в піску, він стомився та й полишив Іфігенію. Так, на думку греків, утворилась у морі коса на десятки кілометрів, яку вони назвали Ахіллів Дром (біг). Ольвіополіти заснували на косі Ахіллеї – періодичні спортивні свята. Провідне місце в них займали біг, стрибки, метання списа та диска, боротьба, стрільба з лука, а головними змаганнями були кінні перегони.

У дельті Дніпра в архаїчні часи існував також однойменний острів Борисфен. Палеогеографічні дослідження вказують, що це була західна частина сучасного Кінбурнського півострова, відокремлена від материка одним із зниклих рукавів (точніше, двома) Дніпра. Цей острів також греками був присвячений Ахіллу і мав його святилище.

До речі, згідно з тими ж палеогеографічними припущеннями, давньогрецьке місто Одес, від якого отримала назву славетна Одеса, знаходилося на лівому березі гирла Тилігульського лиману (в районі сучасного курорту Коблево), на терасі з бухтою, які з часом були затоплені морем.

Давньогрецька культура і культура народів Причорномор'я справляли взаємний вплив одне на одного. Так, відоме передба-

чення в священних Дельфах для бога-олімпійця влаштували вихідці з північної країни гіпербореїв Олен та його земляки. Олен також був у греків першим оракулом і винахідником гекзаметру – віршового розміру античної епічної поезії. Легендарного нашого земляка Анахарсіса греки також вважали винахідником гончарного круга, плуга та корабельного якоря. Як відомо, кіммерійцем за походженням був також засновник європейської культури Гомер. Прославився в Греції скіф Токсаріс – він став героєм Афін. А скіф Анахарсіс вважався одним із семи найвідоміших мудреців Греції.

Цікава також і скіфська історія нашого краю. Геродот у своїй “Історії” про Південний Буг розповідає: “Третя ріка – Гіпаніс – тягнеться зі Скіфії, витікає з великого озера, навкруги якого пасуться дикі білі коні”. Далі Геродот повідомляє, що з лівого боку, десь в середині довжини ріки, в неї впадає гірке джерело: “Назва джерела в тій місцевості, звідки воно витікає, по-скіфськи – Еksamпей, що мовою еллінів – “священні шляхи”. Про Еksamпей Геродот говорить: “У цій місцевості знаходиться мідний казан величиною в шість разів більше кратера при гирлі Понту... А тому, хто його ніколи не бачив, я роз’ясню це таким чином: мідний казан у Скіфії вільно вміщує шістсот амфор; товщина цього скіфського мідного казана – шість пальців. Цей казан, як говорили місцеві жителі, зроблений з наконечників стріл”. Цар скіфів Аріант, що забажав встановити кількість своїх підданих, повелів, щоб кожний скіф, під страхом смерті, приніс по наконечнику стріли. Коли всі наконечники були доставлені, вони склали цілий пагорб, цар був задоволений численністю своїх воїнів і вирішив із цих наконечників зробити пам’ятник у вигляді казана та й поставив його в Еksamпейі.

З грецької міфології (див. “Історію” Геродота) відомі також амазонки – жінки-воїни, які жили окремо від чоловіків. Вибрана з-поміж них цариця водила їх у переможні походи на сусідні народи, і навіть у Грецію. Для свого продовження амазонки вступали в зв’язок з чоловіками сусідніх племен або бранцями, а коли народжували хлопчиків, то віддавали їх сусідам, а дівчаток залишали собі, виховуючи з них воїнів, при цьому їм випікали праву грудь, щоб вона не заважала натягувати лука (звідси й назва «амазонки» – безгруді). Легенди свідчать, що жили амазонки на берегах Понту Евксинського та Меотійського озера (Азовсько-

го моря). Мабуть, у цьому є доля істини, адже на Миколаївщині археологами досліджені кургани із захороненнями жінок-воїнів періоду Давньої Греції з численною зброєю і різноманітним військовим спорядженням.

Германські племена готів, нашествя яких не пережила Ольвія, з Північного Причорномор'я в кінці IV ст. н.е. витіснили гунни. Вони відкрили епоху Великого переселення народів і стали першим тюркомовним народом, що змінив у степах України іраномовних номадів, які раніше затримувались тут на тривалий час, вважали наші степи своєю батьківщиною і створювали тут державні утворення. За гуннами по Причорномор'ю послідовно пройшли численні народи, найбільш пам'ятними з яких в історії були протоболгари, авари, хазари, печеніги і половці. Останніх надовго змінили татаро-монголи. Починаючи з аварів боротьбу за життєвий простір в наших степах ведуть слов'яни. Остаточне витіснення тюрків і завоювання Північного Причорномор'я росіянами і українцями відбулося в кінці XVIII століття.

Наш край завжди цікавив слов'ян, бо він знаходився на торговому шляху “з варяг у греки”. Тут часто зупинялись князівські дружини перед походом морем на Балкани і Константинополь (Царград). Тут вони відпочивали, повертаючись додому. Так, імовірно, на острові Березань десь в 972 р. зимував з військом київський князь Святослав.

Про рибальство в гирлі Дніпра та на лимані відомо з договорів X ст. Київської Русі з Візантією. А з XV ст. риболовецьким промыслом займались тут і українські козаки.

В історичній та художній літературі причорноморські степи в XV–XVII ст. відомі як Дике Поле. “Дикими” ці степи були через неврегульоване жорстоке життя, де весь час зіштовхувались інтереси сусідніх держав. Але по берегах великих і малих річок, у балках і долинах селились різні народи – тут існували великі та малі села, аули, слободи, козацькі хутори і зимівники.

До речі, щодо козаків, то з нашим краєм пов'язаний цікавий переказ про їх походження. На лівому березі Бузького лиману, навпроти залишків Ольвії, знаходиться мис Семенів Ріг. Назва його походить від першого козака, Семена. Ще О.С. Афанасьєв-Чужбинський у книзі “Поездка в Южную Россию. Часть I. Очерки Днепра” (Санкт-Петербург, 1861) розповідає про князя С.І. Мишецького, який з 1736 по 1740 рр. жив

у Запорозькій Січі і від самих запорожців чув переказ (виклав у своїй “Истории о казаках Запорожских”) про перше місце зародження цієї громади. Афанасьєв-Чужбинський наводить таку оповідь Мишецького: “какой-то выходец Семён, в 948 г., пришёл к устью Буга и поселился на косе, называемой и до сих пор Семёновым Рогом, для своих промыслов, а именно для битья диких коз, кабанов и прочей дичи, и будучи на оной косе одно лето, пришёл домой, и как проводали тамошнее довольство его ближние, его соседи, то предались к нему человек более ста, для оных промыслов, а Семёна стали иметь у себя атаманом; и жили многое время на Буге реке и сшили себе кафтаны и штаны из диких коз, и так произошли в великую славу, что славные могли быть стрельцы, и прозвали их козарами”.

Отже, виходить, що, полюючи на диких кіз (в народі дикими козами називали ще й сайгаків, які у великій кількості колись водились у причорноморських степах) і вдягаючись у їх шкури, ці давні поселенці нашого краю отримали назву “козари”, що потім трансформувалось у “козаки”. Це, мабуть, і є одне з перших народноетимологічних тлумачень слова “козак”.

На південь від Очакова, на лівому березі Дніпровського і Дніпро-Бузького лиманів, знаходиться Кінбурнський півострів. З давніх-давен природа тут інтенсивно нагромаджувала солі на берегах численних соляних озер, які українські козаки називали “прогноями” (згодом на березі лиману з’явилося однойменне поселення). Ці солі на протязі тривалого періоду були предметом гострих суперечок і боротьби. Адже козаки, татари і турки в цій місцевості займалися рибальством, полюванням і скотарством. Усе це потребувало багато солі. Вивозити її на продаж було також дуже вигідно. Тому в період Нової Січі (30-ті – 70-ті роки XVIII ст.) на Кінбурнському півострові існувало козацьке військове адміністративно-територіальне утворення – Прогноїнська паланка.

Один з рукавів давнього гирла Дніпра протікав сучасним Кінбурнським півостровом і впадав у Ягорлицьку затоку. Він існував ще в XVI–XVIII ст. під назвою Запорозької протоки. Нею запорожці, минаючи турецьку сторожу в лимані біля Очакова, волокли свої чайки і виходили в море. Вони також здійснювали походи на наше узбережжя і не раз штурмували Очаків у роках 1499, 1516, 1528, 1545, 1547, 1585, 1588 та інших, аж до штурму в 1788 р., коли, завдяки саме козакам, російське військо здобуло Очаків.

Історія Очакова

Може, принесли ласкавий весняний степовий вітерець чи теплі літні морські хвилі, а може, романтичні очаківці склали якось таку легенду про виникнення Очакова.

Жили собі в злагоді у нашому степу усілякі звірі, а найстаршими серед них були дикі коні, яких поважали за красу їх і шляхетність. Та прийшли з далеких країв вовки-хижаки. Стали полювати вони на всіх, а з часом знахабніли і вирішили напасити на коней. Кинулась гострозуба зграя до степових красенів. Повернув тоді табун і помчав до лиману-моря. Вискочили коні на мис, але ж закінчується суша, і, аби не дістатись хижакам, вирішили вони кинутись з високої кручі в море.

Побачила це синьоока золотокоса красуня Ольвія, яка щасливо жила в нашому краї і якраз збирала квіти для віночка на узбережжі, сміливо метнулась навперейми, схопила за гриву вожака і зупинила вже на краю прірви табун диких коней. І тільки декілька з них, засліплені переляком, скочили в море. Зупинилась неподалік і зграя лихих вовків. Зрозуміли тоді коні, що вовки бояться і поважають людей, і перетворились також на людей. Побачивши це, заскавчали зі страху вовки, частина їх, підгорнувши хвости, пішла покійно собаками на службу до людей, решта ж розбіглась по степу. А коні вирішили залишитись людьми і оселились тут. Так почався Очаків, де здавна живуть гарні люди, що поважають море і люблять безмежні простори свого краю. А душі у них щирі і діла славні, достойні волелюбних степовиків і відважних мореходців.

Там же, де капала з пораних хижаками благородних коней кров, згодом виростили чудові квіти – червоні польові маки, що наприкінці весни – на початку літа рясно квітнуть у нашому степу. А ті коні, що кинулись у море, перетворились на дельфінів. І припливають вони інколи до нашого берега, щоб подивитись на своїх родичів – людей.

Але легенда легендою, та звернімося до історичних джерел.

Територія Очакова, як і всього нашого краю, була заселена ще в прадавні часи. Біля Очакова знайдені форми для відливання

знарядь праці десь в епоху бронзи, досліджені могильники IV – I ст. до н.е.

На місці нинішнього Очакова існувало античне поселення, а в I–III ст. н.е. – сарматська фортеця Алектор, історія якої є загадкою. Знайдені тут також сліди слов'янського поселення IX–XII ст. У цей час складовою частиною шляху “з варяг у греки” був Дніпровський шлях. Давні русичі не раз ходили на Балкани, у Візантію, на Константинополь, зупиняючись перед переходом через море на острові Березань. Тут було одне з найпівденніших слов'янських поселень. Русичі називали наш край, через білий вапняк і пісок, ще й Білобережжям, а візантійці – Аурель-літус (Золотий Берег).

Починаючи з доісторичних часів прокотились південними степами незчисленні орди кочівників. В XIII ст. наші землі захопили татаро-монголи. В 1362 р. на річці Синя Вода (по одній із версій – Синюха, притока Південного Бугу) українські ополченці під проводом литовського князя Ольгерда розбили золотоординських татар. Ця перемога, на 18 років раніше від Куликовської битви, поклала початок визволенню українських земель від виснажливого татаро-монгольського іга. Так поступово вся Україна, аж по Очаків, була звільнена від загарбників, але опинилась у складі Великого князівства Литовського. В кінці XIV ст. – на початку XV ст. литовським князям, і перш за все – Вітовту, вдалося, користуючись династичною боротьбою в Золотій Орді, розширити кордони Литовсько-слов'янської держави до Чорноморського узбережжя і поставити татарських володарів Криму у васальну залежність від Литви. Тоді ж князь Вітовт на місці сучасного Очакова заснував фортецю Дашів. Можливо, що фортеця Дашів була закладена великим князем литовським Вітовтом під час його походів у пониззя Дніпра в 1396 р. або в 1397 р. Перша письмова згадка про поселення-порт на території сучасного Очакова належить до 1415 року. Через цей порт, за твердженням Густинського літопису (складеного в першій половині XVII ст.), на початку XV ст. польський король Ягайло відправляв у Константинополь кораблі з хлібом.

У документальних джерелах 30-х років XV ст. є згадка про укріплення на місці Очакова, що належало Великому князівству Литовському, під назвою Чорний Город і Чорний Город Дашков. У 80-ті роки XV ст. Дашів захопили кримські татари. В 1492 р. тут

кримський хан Менглі-Гірей споруджує фортецю Кара-Кермен (Чорне місто).

Наприкінці XV ст. Кримське ханство переходить у васальну залежність від Туреччини. В цей час Причорноморські і Приазовські степи займає підпорядкована хану Ногайська орда, яка потім розпадається на низку орд, в тому числі і Джедисанську (Єдисанську) орду з центром в Очакові, тому мала назву ще і Очаківська орда. Згодом татарські приморські міста, в тому числі і Кара-Кермен, забирають у своє розпорядження турки, де розміщують гарнізон на чолі з сераскиром (управителем). В Очакові це трьохбунчужний паша. При цьому татарські зверхники орди продовжували проживати в Очакові. Кара-Кермен турки перейменовують і називають Ачи-Кале (Фортеця біля виходу у відкрите море), що в російській і українській вимові звучало як Очаков, Очаків, або Узу-Кале (Річкова фортеця). Місто-фортеця Ачи-Кале (в різних джерелах ще – Узу-, Озю-) стало центром турецьких володінь у Північному Причорномор'ї. Турецький мандрівник Евлія Челебі, який відвідав Очаків у 1656 р., описав його як охайне місто з брукованими вулицями, вздовж яких тіснились обмазані глиною двоповерхові будиночки, прикрашали його фонтани і південні ніжні троянди. В місті, окрім військових і службовців, жили ремісники і купці. Мешкали тут також вірмени, греки, валахи й українці, вони мали свою православну церкву. В гавань заходили різні заморські кораблі. Під стінами міста-фортеці проживали численні різноплеменні поселенці. А в навколишньому степу розкинулись городи і баштани. Простора Очаківська провінція (ейялет) мала 4 міста і 150 поселень татар, молдован, а також українців і російських втікачів-розкольників.

Очаків був значним центром торгівлі у регіоні. В XV–XVII ст. сюди з Польщі йшли торгові каравани, які везли пшеницю для продажу Туреччині. Ходили в Очаків і озброєні валки українських чумаків із хлібом, просом, вершковим маслом, полотном, деревиною, а додому везли вино, сіль, солону рибу, прянощі, сушені фрукти, оливу, ладан, саф'ян та інші східні товари.

З Кримського ханства, в тому числі і з Очаківської області, турецько-татарські орди час від часу здійснювали грабіжницькі напади на території нинішніх України, Польщі та Росії. В свою чергу, українські козаки часто здійснювали походи під Очаків. Особливо успішно вони діяли в 1541 р., коли їм вдалося зруйну-

вати частину фортеці і порту. Запорожці тримали турецьку адміністрацію в постійному острахові, тому правитель Очаківського ейялету свою резиденцію час від часу переносив то в Силістрію, то в Акерман.

Особливо інтенсивно турки і татари нападали на українські землі, що ввійшли до складу Російської імперії. Так, 12 лютого 1737 року вони переправились через Дніпро, який на той час був кордоном, і перебили російський загін із 100 чоловік. Це дало привід Мініху спланувати похід на Очаків. У кінці квітня фельдмаршал з семитисячним військом вирушив на південь; 30 червня вони підійшли до Очакова і вирішили з ходу штурмувати фортецю; 1 та 2 липня у фортеці бушували сильні пожежі від російського гарматного обстрілу, злетіли у повітря 2 порохових погреби. Росіяни кинулись на штурм, але перебратись через широкий і глибокий рів перед фортецею не змогли, і Мініх вже гадав, що Очакова йому не здобути. Але пожежі зробили свою справу: тисячі турок кинулися з міста до моря, маючи намір рятуватись кораблями. Та в цей час запорозькі козаки з російськими гусарами ввірвались у фортецю через прохід, яким турки бігли до кораблів, і гарнізон фортеці капітулював.

Через декілька днів фельдмаршал з причини нестачі продовольства покинув фортецю, залишивши невеликий загін під командою генерала Штофельна. Невдовзі російська флотилія підвезла продовольство, але його вистачило ненадовго. Відтак серед гарнізону поширилися хвороби і чисельність його почала інтенсивно скорочуватись. Турки вирішили скористатися нагодою і повернути собі Очаків.

14 жовтня 1737 р. Очаків оточила 40-тисячна турецька армія. Почалося бомбардування міста. Захисники з останніх сил гасили пожежі і відбивали атаки ворога. Два тижні набагато переважаючи турецька армія намагалась захопити донедавна свою фортецю, але втративши половину свого війська, вимушена була відступити в Бессарабію. Втрати захисників були порівняно незначними.

Російська імператриця Анна Іоанівна нагородила всіх захисників Очакова. Але в 1738 р. в Очакові спалахнула епідемія морової виразки (чуми). Генералу Штофельну було наказано покинути місто-фортецю, розоривши її. Так російські війська і козаки непереможеними пішли з Очакова, залишивши його в руїнах.

У російсько-турецьку війну 1768–1774 рр. в районі Очакова доволі успішно діяли запорозькі козаки під командою Павла Головатого. Ця війна закінчилась Кючук-Кайнарджийським миром. Крим отримав незалежність від Туреччини під покровительством Росії. А Росія отримала нижнє межиріччя Дніпра і Південного Бугу, турецьку фортецю на Кінбурнській косі, Керч і Єнікале, тобто вільний вихід в море.

Але приєднання в 1783 р. Криму і Північної Таврії до Росії, перехід Грузії під покровительство Росії знову загострили російсько-турецькі відносини. В серпні 1787 р. Туреччина оголосила Росії війну. Головні події війни почалися на Кінбурнському півострові, який закривав туркам шлях до Криму. Командування в цьому районі доручили О.В. Суворову. На косі знаходилась тепер вже російська фортеця Кінбурн. Назва Кінбурнської коси походить від турецької назви Кілі-Бурун, де “кіл” – волосина, а “бурун” – мис, тобто “вузька, як волосина”, що відповідає конфігурації довгої, вузької, витягнутої далеко в море коси. Російська фортеця не була значним укріпленням, але перешкоджала прямому сполученню Очакова з Кримом. Це змусило турків до активних дій. Ще пануючи на Чорному морі, турки почали обстріл Кінбурну з кораблів і двічі намагались висадитись на косі. Але це не принесло їм успіху. Другого жовтня турки висадили на північно-західному краю коси головні сили і почали штурм фортеці. Кількість російських військ і бузьких козаків була значно меншою від кількості ворогів, але вони в жорстокій битві розгромили турецьке військо. В цьому бою О.В. Суворов був двічі поранений – в груди і руку, та поле битви не покинув. Це стало можливим, зокрема, завдяки кваліфікованій медичній допомозі, яку надав йому видатний лікар, засновник вітчизняної епідеміології Данило Самойлович, що перебував у війську.

Кінбурнська перемога мала велике значення для Росії – в усіх церквах служили подячні молебні. Всі учасники боїв і сам Суворов отримали нагороди. На пам'ять про цю перемогу на косі була збудована дерев'яна фортечна церква в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці. Від російських полків – учасників битви і козаків цій церкві були пожертвовані срібно-позолочене Євангеліє і церковний скарб. На площі фортеці був збудований пам'ятник О.В. Суворову – кам'яний стовп із залізним хрестом і вставленим в нього портретом полководця. Під час Кримської війни 1854–1855 рр.

Кінбурнську фортецю захопили союзники Туреччини, і Покровська церква згоріла. Але російські солдати врятували Євангеліє, ікони і скарб цієї церкви і за розпорядженням Святішого Синоду передали їх Очаківському військовому собору. Великий залізний хрест із пам'ятника Суворову також перенесли в Очаків і прикріпили його на фронтоні собору. Пам'ятник же із зображенням полководця забрали англійці.

Першого жовтня 1907 р. в Очакові, навпроти собору, на кошти, зібрані в частинах Одеського військового округу, було відкрито пам'ятник генералісімусу О.В. Суворову. В 1950 р. цей пам'ятник в первісному вигляді було відновлено, там він стоїть і нині.

Після Кінбурнської перемоги потрібно було брати Очаківську фортецю, але головнокомандуючий Григорій Потьомкін вичікував. "Очаківське сидіння" розтягнулось до наступного літа. Активніше почав діяти російський флот. Першу значну перемогу Чорноморський флот отримав у липні 1788 р. під командуванням видатного флотоводця Ф.Ф. Ушакова, який потім взагалі не зазнавав поразок. Суворов весь час пропонував штурм Очакова, а Потьомкін вагався. Була загроза, що турки вдарять у тил російським військам, та й міжнародна ситуація поки що не сприяла швидким завоюванням.

Очаків підтримувала турецька фортеця на острові Березань. Відомо, що острів Березань спочатку був півостровом, і його древні греки називали, як і Дніпро, Борисфеном. Тут майже весь античний період проіснувало однойменне поселення. Але поступово до III-II ст. до н.е. море, піднімаючись, "з'їдало" перешийок, і півострів перетворився на невеличкий острів. Виникли проблеми з питною водою, і ускладнились торгівні взаємини з сусідами-степовиками. Через це острів'яни в переважній більшості покинули поселення, перебравшись до Ольвії та інших материкових поселень. Турки ж річку, що впадала в лиман проти острова, називали Бюрю-Узень ("Вовча річка"), а острів – Бюрю-Узень-Ада ("Вовчої річки острів"). Таким чином, сучасна назва Березані асоціювалась у слов'ян з березою, але етимологічною основою слова Березань все ж є "вовк", а не "береза" – дерево, що зовсім не є типовим для цього регіону.

27 липня 1788 р. турки наважились на вилазку крупними силами. Суворов вирішив скористатись нагодою і ввів у дію всі свої війська, розраховуючи на підтримку Потьомкіна. Допомога так

і не прийшла. Росіян потіснили. Суворов у цьому бою отримав тяжке поранення в шию. Росіяни відійшли на попередні позиції, а Суворов повернувся в Кінбурн і далі активної участі в боях за Очаків не брав.

Турки вели серйозну боротьбу за Чорноморське узбережжя. Яничарами командували досвідчені французькі офіцери. Також французькі інженери перед війною значно укріпили Очаківську фортецю. Біля Очакова знаходився величезний турецький флот. Жорстоко карались усі, хто відступав у бою. Тільки за одну програну при Кінбурні битву було публічно страчено одинадцять турецьких воєначальників. Бої були настільки жорстокими, що полонених з обох боків майже не було.

Князь Потьомкін прагнув взяти Очаків малою кров'ю. У фортеці діяла мережа змовників, яку попередньо створив і якою керував особистий секретар і перекладач Очаківського паші Юрій Григоров. Але через зраду змовників було викрито і жорстоко страчено. Тоді російський шпигун у Франції Боур добув план Очаківських укріплень, і росіяни влаштували підкоп під фортецю, який і використали для руйнування захисної стіни при її штурмі.

Використавши всі стратегічні плани і можливості, Потьомкін у грудні 1788 р. після більш як року облоги здійснив штурм Очакова. Він почався 6 грудня, о 7 годині ранку, з чотирьох сторін. Фортеця, що навіть у Європі вважалася неприступною, була взята за одну годину з чвертю одним ударом. Росіяни мали відносно невеликі втрати – 2,5 тисячі вбитими, тоді як турки понесли величезні втрати – 10 тисяч убитими і 4 тисячі потрапило в полон. Росіянам дістались також багаті трофеї.

У боях за Очаків відзначились українські козаки під командою С.І. Білого і А.А. Головатого. Ще раніше турецький хронограф Наїма про козаків писав: “Можна впевнено сказати, що не знайти в усьому світі людей, більш хоробрих, які б менше думали про життя або менше боялися б смерті. Як розповідають тямущі у військовій справі люди, ця голота своїм вмінням і хоробрістю в морських битвах перевищує всі інші народи”.

У період облоги Очакова загін козаків під командою отамана Головатого здійснив відчайдушну вилазку у турецьку фортецю, де вони спалили мінарет, який слугував туркам сторожовим постом для нагляду за пересуванням росіян на морі і в степу. Потім козаки взяли турецьку фортецю на острові Березань і спалили

склади з провіантом у Хаджибеї. Козацькі чайки сміливо штурмували великі турецькі кораблі, висаджували десанти, вміло обстрілювали укріплення з моря. Потьомкін писав Суворову: “Лодки бьют корабли... Я без ума от радости!”.

Бойовими діями російського флоту (гребна і парусна флотилії) на морі, лимані і під Очаковом, окрім командуючого флотом Миколи Мордвинова, також командували іноземці – адмірали Пол Джонс (американець), принц Карл Нассау-Зіген (німець), Панаїоті Алексіано (грек), Марк Войнович (далматинець). Відзначились також інші іноземці. Відчайдушними вчинками заслужив повагу Суворова двадцятилітній потомок мальтійських лицарів мічман Джуліано де Ломбард.

На лимані особливо геройський подвиг здійснив капітан Рейнгольд фон Остен-Сакен (естляндський німець). Коли дубель-шлюпку, якою командував Сакен і з якої він попередньо відправив екіпаж, оточили турецькі галери, він підірвав своє невеличке судно. При цьому були знищені чотири ворожі галери, і турки більше не наважувалися підходити близько до російських кораблів.

У боях за Очаків відзначився і Хосе (Осип) Рибас (де Рибас) – згодом засновник і будівничий Одеси. Іспанець, який поступив на російську службу, виконував таємні і особисті доручення графа Олексія Орлова. Так, Рибас відіграв суттєву роль у захопленні в Італії Орловим за наказом Катерини II знаменитої авантюристики, відомої під ім'ям князівни Тараканової. В чині майора Рибас з'явився в армії Потьомкіна і вправно виконував його доручення. При облозі Очакова Рибас відзначився в морських баталіях. Тут він близько зійшовся з О.В. Суворовим і довгий час залишався його найкращим другом.

У самому штурмі Очакова відзначились також молоді офіцери, а згодом – видатні російські полководці: М.І. Кутузов, П.Г. Баграціон і М.Б. Барклай-де-Толлі.

Взяття Очакова зробило Російську імперію володарем Північного Причорномор'я. Почалось освоєння південного краю, розвиток чорноморської торгівлі і флоту. Значну роль у цьому відіграв Г.О. Потьомкін.

Князь Григорій Олександрович Потьомкін-Таврійський, генерал-фельдмаршал, довгий час був фаворитом російської імператриці Катерини II. Талановитий організатор, він багато

корисного зробив для Російської держави. Був Новоросійським генерал-губернатором, командував Катеринославською армією під час завоювання Причорномор'я, керував освоєнням півдня. Потьомкін заснував Катеринослав, Херсон, Севастополь, Чорноморський флот.

А ще Потьомкін заснував Миколаїв, дав йому ім'я на честь святого Миколая Мирлікійського, покровителя мореходців, і на пам'ять взяття Очакова в день цього святого.

Є також романтична версія, що місто Миколаїв своїм народженням зобов'язане ще і коханню Григорія Потьомкіна до прекрасної гречанки Софії Потоцької (тоді Софії Вітт). В молодості ця «найпрекрасніша жінка Європи» була великою авантюристкою. Про це свідчать її легендарні й дійсні прізвиська: Главані – Маврокордато – де Челіче – Вітт – Потоцька. Батьківщина Софії – грецька провінція Віфінія. Коли їй було 13 років, сім'я переїхала до Стамбула (Константинополя). Там, після пожежі, коли їх сім'я опинилась ні з чим на вулиці, мати віддала Софію, врода якої вже почала привертати увагу, на утримання польському послу Каролу Боскамп-Лясопольському. На вимогу Боскампа, якого відкликали до Польщі, вона у супроводі сестри і опікунів виїхала з Стамбула до Варшави. На польському прикордонні довелося затриматись, там в неї закохався син коменданта фортеці Кам'янець-Подільський 39-літній майор Юзеф (Йосип) Вітт. Таємно обвінчавшись у 1779 р., подружжя вирушило до Європи, тут Софія справила велике враження при королівських дворах. На протязі свого життя ця надзвичайної вроди і розуму жінка залишила помітний слід в долях багатьох впливових людей свого часу, і навіть в історії таких великих держав, як Російська і Турецька імперії та Річ Посполита. Повернувшись додому, Йосип Вітт перейшов на російську службу, а Софію Потьомкін використовував для таємних дипломатичних місій.

У 1818 р. після відвідання міста, маючи на увазі Софію Вітт, Микола Левицький писав: “Знаєте ли вы историю Николаева? “Он построен по повелению князя Потемкина” – скажете вы и вы ошиблись. Главною причиною тому, что родился и распустился сей цветок среди одичалой природы, женщина прелестная с прекраснейшей еще душой, с чувственным сердцем, с тонким умом, словом, женщина-Гений умела привлечь сердце Гения-героя. Одно ее слово, и на диких берегах Ингула явил-

ся город, на месте бедных рыбацких хижин огромные палаты Спасск и Богоявленск; одно ее слово, и волшебная рука искусства одела нагие скалы и песчаные холмы скромными рощицами и великолепными садами...”.

Звісно, причиною заснування міста були цілком прагматичні, стратегічні наміри, але Потьомкін по-особливому любив Миколаїв, не тільки хотів зробити його центром суднобудування і Новоросійського краю, а й відводив йому особливе місце в своєму “грецькому проекті”.

Ідея цього проекту була в тому, щоб, захопивши Крим і Північне Причорномор’я, знищити Туреччину і відродити Візантійську імперію. Корону цієї імперії повинен був одягнути онук Катерини Великої цесаревич Костянтин.

Потьомкіна і Софію об’єднували спільні інтереси і ненависть до Туреччини. Закохавшись у Софію, Потьомкін змінив плани і збирався, обвінчавшись із нею, разом коронуватись на нове царство.

Кохання майже п’ятдесятирічного, в zenіті слави, Потьомкіна і двадцятивосьмирічної, надзвичайно розумної, красуні Софії розквітло в степу під час облоги Очакова. Генерал-прокурор В’яземський згадував, що «во время, когда князь Григорий Александрович Потемкин держал крепость Очаков в осаде, дожидаясь холодов, чтобы покрылся льдом лиман, войско умирало от холода, голода и житья в землянках; князь в главной квартире своей в лагере, в устроенных домах из досок, обитых войлоками, давал балы, пиры, жег фейерверки; валялся на бархатном диване, куртизанил с племянницами своими и урожденною гречанкою». Також розповідали, що, бажаючи подарувати Софії надзвичайно дорогу кашемірову шаль, Потьомкін після обіду, на якому були присутні біля 200 дам, влаштував лотерею так, що кожний з них дісталось по шалі, а найкраща з них «прекрасній гречанці». Польський історик Доната Цепенко-Зелінська в дослідженні, присвяченому Тульчинській лінії Потоцьких і пов’язаною з ними долі Софії (опублікованому в 1962 р. у Варшаві), писала: «Хто знає, чи не було це перше і єдине справжнє кохання Софії».

Незабаром у “грецькому проекті” Потьомкіна місця для імператриці Катерини та її внука не залишилося. Будучи захопленням легендою про те, що давньогрецька цивілізація зародилась у Північному Причорномор’ї, а звідси поширилась

на історичну Елладу, Потьомкін вирішив у цьому краї і встановити столицю відновленої Візантії. Прекрасна гречанка ненавиділа Константинополь–Стамбул, де зазнала раніше принижень, і тому усіляко підтримувала плани Потьомкіна. Миколаїв вони збирались розбудувати в розкішну столицю. Але їх планам не судилося здійснитись. У гру вступила імператриця Катерина. Вона направила до князя молодого лікаря, який добре знався на отрутах. 5 жовтня 1791 р. Григорій Олександрович по дорозі з Ясс, де він вів мирні переговори з Туреччиною, в рідний Миколаїв раптово помер. Передчуваючи свою кончину, Потьомкін попросив винести його з карети. Востаннє подивившись на осіннє небо, безкраї степи і обличчя друзів та супроводжуючих його козаків, він сказав: “Простите мене, люди... за всё простите!”. Але залишити князя в Миколаєві не дали, поховали його в нелюбому йому Херсоні, де пізніше неодноразово глумились і над честю, і над останками князя Потьомкіна. Софія ж згодом вийшла заміж за відомого польського магната на російській службі графа Станіслава Потоцького, який, як свідчення великого кохання до неї, створив відомий парк «Софіївка» в Умані.

У грудні 1791 року з Туреччиною був укладений мирний договір в Яссах, згідно з яким Очаківська область (від Бугу до Дністра) відійшла до Російської імперії. В січні 1792 року ця область увійшла до складу Катеринославської губернії. В цьому ж році катеринославський губернатор В.В. Каховський за наказом імператриці Катерини II взамін фортеці Очаків заклав однойменне місто, приписане в 1795 р. до Вознесенської округи Вознесенського намісництва. В 1796 р. Очаків увійшов до складу щойно утвореної Новоросійської губернії, а в 1802 р. – до Миколаївської губернії, перейменованої у 1803 р. в Херсонську губернію.

Очаків у складі Російської імперії мав шанс стати головним торговим центром на півдні, але цей пріоритет перехопила Одеса. Про цей період так писав перший краєзнавець Очакова протоієрей Гавриїл Судковський (батько художника Р.Г. Судковського): “По взятию Очакова, кроме многочисленного войска: пехоты и казаков, находившихся до 1795 года, – в нем оставались на жительстве: турки, армяне, греки и молдаване – и производили богатую пограничную торговлю, имея превосходную купеческую гавань. К порту Очакова приходило множество кораблей с заграничными товарами разного рода, которые очища-

лись здесь же, в центральном карантине; уплачивали пошлину в пограничной очаковской таможне и отправлялись в Россию, а из России привозили в Очаков внутренние произведения, и большею частью хлеб, который был главным предметом отпуской его торговли.

Начальником карантина в то время был полковник Лев Яковлевич Матиасов... Он твердо стоял против Одессы, дабы удержать пограничную торговлю за Очаковом, но со смертью его все надежды жителей рушились: свою богатую торговлю Очаков должен был уступить своему новорождённому соседу – Одессе, куда переселились на жительство бывшие Очаковские купцы: Авчинников, Корякин, Андросов, Кислов и другие. Лишившись таким образом источника своего благосостояния, Очаков значительно стал упадать, а в 1797 году совершенно был опустошен пожаром, разлившимся по всему городу огненною рекою, от загоревшегося рому и спирта на чумацких возах, назначенных к вывозу из Очакова”.

Таким чином, Очаків залишився заштатним містечком, час від часу нагадуючи про себе в історії. В місті були таможня і карантинна пристань. Але і в складі Російської держави Очаків мав особливе стратегічне значення. Після поразки Російської імперії в Кримській (Східній) війні Росія була позбавлена флоту, і виникла необхідність зміцнити оборону Північного Причорномор'я. В Очакові були побудовані значні фортечні споруди, а посеред лиману, між Очаковом і Кінбурнською косою, було створено острів-фортецю.

Про Очаків середини ХІХ ст. залишив такі враження О.В. Афанасьєв-Чужбинський у вже згаданих раніше “Очерках Днепра”: “При выходе из лимана на Черное море, на довольно высокой горе, стоит Очаков, некогда грозная крепость... Покорение Очакова было эпохой, от которой многие вели счисление; на взятие этого города писались оды; один из лучших генералов своего времени, Суворов, участвовал в этой победе. Наконец, нет, кажется, человека, который не произносил бы имени этого города, никогда не посетив его, а просто по наслышке или даже при жестоких морозах, называемых “очаковскими”. Говорят, что во время взятия Очакова, была на юге такая лютая зима, какая редко бывает на севере. Довольно сказать, что на знаменитый штурм войска шли по льду.

Издали, действительно, городок этот, с церковью, маяком, оптическим телеграфом и каким-то пустым двухэтажным зданием, особенно с моря, представляется похожим на что-нибудь, и проезжающие мимо на пароходах — уносят о нём ещё довольно снисходительное понятие. Но кому привелось прожить неделю в Очакове, тот скажет, что трудно представить что-нибудь скучнее и печальнее. Движения никакого: в последнее только время, когда из Херсона перевели сюда таможенную заставу, лишний человек зайдёт в Очаков и, может быть, продастся лишняя булка на базаре. Если бы несколько лиц не занимались сельдяным промыслом, можно бы смело сказать, что никакой торговли, да и самая продажа сельдей незначительна и находится в руках у евреев. Очаков не пострадал в военное время (взорвано только нижнее укрепление и то единственно по неопытности), но городок носит на себе словно следы разрушения. Скорбная эта физиономия не может не обратить внимания, и мне захотелось узнать причину. Несколько лет назад, до войны, в упразднённой турецкой крепости, валы которой и до сих пор тянутся по крутой горе, стоял пороховой погреб, имевший назначение снабжать порохом, кажется, кавказские порты. Полная вместимость его около 5000 пудов. Говорят, будто бы порох одно время уходил совершенно не туда, куда следовало, и не то что отправлялся по ошибочному адресу в другие места, а просто служил предметом незаконной торговли. Будто бы весть об этом дошла до Петербурга, и оттуда послан был ревизор освидетельствовать склад и убедиться в достоверности слухов. Скандалёзная хроника города Очакова утверждает, что в магазинах, вместо полного количества, было не более 500 пудов, судя по той торговле, которая производилась сухим путём и водою. И вот в один прекрасный день пороховой погреб взлетел на воздух, разметал взрывом огромное пространство вокруг себя, разрушил многие крайние дома города и уничтожил часового, единственного свидетеля тёмного дела, преданного воле Божьей. Как это случилось — неизвестно; кто произвёл искру в запёртом и запечатанном погребе — осталось тайной; но огромная яма служит и до сих пор доказательством совершившегося факта.

Церковь довольно странной архитектуры, но это объясняется тем, что она переделана из мечети.

Створные знаки шаровидной вершиной и нелепый оптический телеграф, продолжающий и до сих пор свой младенческий

лепет с Николаевом – удивляют свежего человека, незнакомого с этими предметами.

В местных лавчонках можно найти кое-что из необходимого. Но торговцы, преимущественно евреи, ожидают базарных дней, когда съезжаются жители окрестных деревень. В это же время скупаются и деревенские продукты по мелочам.

В стратегическом отношении Очаков, конечно, важный пункт, оберегающий вход в лиман, но торговым городом он не будет никогда, как угол, до которого невозможно достигнуть производительным местностям для сбыта своих продуктов. Хорошее укрепление, вооружённое орудиями большого калибра, с успехом может защищать пролив, но сам Очаков не имеет данных для привлечения торговых интересов. Может быть, при других условиях или, лучше сказать, когда Аджибей не был ещё Одессой – Очаков мог бы предложить себя, как место торгового города, но теперь возвышение его немыслимо ни в каком случае.

Жители – малороссы, занимаются земледелием и рыболовством. Дубки их бегают деятельно по лиману и взморью, и весь улов очаковцы продают в Одессе, от которой город лежит в 30 милях”.

Але невдовзі Очаків нагадав про себе всьому світові. Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. в науковому і культурному середовищі широкої популярності набула Ольвія. В цей час відомі музеї і приватні колекціонери в Європі і Російській імперії намагались мати зразки античної культури, серед яких траплялися справжні шедеври з місць археологічних розкопок, в тому числі і з Північного Причорномор’я. Одночасно античний антикваріат став вигідним джерелом набуття капіталів, це спричинило також підробку предметів старовини.

Вже з кінця 80-х років XIX ст. в Очакові, Миколаєві та Одесі стали з’являтися знахідки, які походили начебто з Ольвії. Навіть Одеський археологічний музей придбав багато предметів старовинного мистецтва у приватних осіб сумнівної репутації.

В цей час антикваріатом в Очакові, перемішуючи справжні античні знахідки з фальшивками, займалися брати Гохмани. А в 1896 р. один із них, Шепсель Гохман, прибув у Відень і з’явився в дирекцію Австрійського імператорського музею. Він виклав перед враженими працівниками музею унікальний півкілограмовий золотий витвір античних ювелірів – куполоподіб-

ний парадний шолом, розділений на три ажурні горизонтальні пояси, середній з яких, і найвизначніший, являв собою фриз із зображенням сцен з “Іліади” і “Одіссеї” Гомера. За твердженням Гохмана, це була тіара скіфського царя Сайтоферна, знайдена біля Ольвії та придбана ним за доволі значну суму грошей. Усі австрійські експерти старожитностей визнали роботу ольвійських майстрів справжнім шедевром античного мистецтва. Але у Віденського музею не виявилось такої великої суми, яку запросив Гохман, і угода придбання не відбулась. Тоді з допомогою австрійських посередників очаківському негоціанту вдалося продати тіару паризькому Лувру. При цьому відомі французькі авторитетні спеціалісти також визнали пропонований царський шолом видатним античним оригіналом, який в колекції всесвітньо відомого музею зайняв провідне місце. Але невдовзі вибухнув грандіозний скандал: відомі світові вчені, ознайомившись із головним визначним придбанням музею, встановили, що це фальшивка. Лувр декілька років не визнавав свого конфузу, аж доки в 1903 р. нікому не відомий одеський ювелір Ізраїль Рухомовський не заявив, що він є автором тіари, виготовленої ним на замовлення братів Гохманів. На підтвердження цього він приїхав у Париж і по пам’яті відчеканив фрагмент фриза шолома, який повністю співпадав з центральною частиною тіари. Відповідні цьому факти знайшов і засвідчив також французький консул в Одесі.

Так “афера століття” з тіарою Сайтоферна зробила відомими в Старому і Новому Світі провінційний Очаків і Шепселя Гохмана, навіть сприяючи його комерційній кар’єрі. І ще довгий час у Європі і Росії вираз “очаківський рабин” (так журналісти чомусь назвали Гохмана) застосовували до людей і ситуацій, коли мова заходила про якусь заплутану, без певного вирішення справу.

Але, перш за все, Очаків відомий своїми великими уродженцями і славетною історією. Так, в Очакові народився, жив і творив відомий художник-мариніст Р.Г. Судковський (1850–1885 рр.). З роду трьох поколінь священиків Руфін Гавриїлович за сімейною традицією вступив до Одеської духовної семінарії. Згодом почав відвідувати вечірні класи Школи малювання і креслення, що діяла при Товаристві вишуканих мистецтв, познайомився з І.К. Айвазовським. Говорять, що великий художник, глянувши

на учнівський малюнок Судковського, сказав: "Это будет мой соперник, если не обгонит меня". У вісімнадцять років він вступає до Петербурзької академії мистецтв.

У 1870 р. Судковський за студентські роботи отримав дві срібні медалі академії, але невдовзі, провчившись тільки два роки і два місяці, через тяжку хворобу і матеріальну скруту вимушений був повернутись до Очакова. Тут він стає на шлях самостійної художньої творчості. В кінці 70-х років за участь у виставках Рада академії мистецтв надає Судковському звання класного художника 2-го, а потім і 1-го ступеня. А в 1882 р. Рада академії за картину "Буря біля Очакова" (знаходиться в Державній Третьяковській галереї, Москва) визнає Судковського "академиком жипописи морских видов". Тоді художнику виповнилось тільки 32 роки.

Р.Г. Судковський написав близько 300 картин про море і Очаківський край. Але в 1885 р. в Києві, влаштовуючи свою виставку, Судковський захворів на тиф і за місяць до своїх 35 років помер. Похований художник на території Очаківського собору, збереглась його могила, в місті діє музей мариністичного живопису ім. Р.Г. Судковського.

Уродженцем Очакова є і видатний український графік А.А. Ждаха (1855–1927 рр.). Амвросій Ждаха в 1893–1914 рр. створює три серії графічних композицій на теми українських народних пісень, ілюструє "Кобзар" Т.Г. Шевченка, інші книги. Займався фольклором і етнографією України.

В період заслання в Херсон влітку 1899 р. в Очакові жив основоположник осетинської літератури Коста Хетагуров.

Біля Очакова, на острові Берегової оборони (тепер Первомайський), тримали і в місті судили лейтенанта П.П. Шмідта та інших керівників повстання моряків у Севастополі в жовтні 1905 р. Сюди на побачення до Шмідта приїздила Зінаїда Різберг – "бронированная женщина из страхового товарищества разума", як назвав її сам Петро Петрович. Випадковість звела його на сорок хвилин із цією жінкою у погано освітленому купе пасажирського поїзда. Потім Шмідт у відомих листах ("Поштовий роман") оголював душу Зінаїді Різберг, але так і не був нею зрозумілий.

Завдяки суду над П.П. Шмідтом Очаків знову опинився в центрі уваги всієї імперії, адже історія з лейтенантом Шмідтом була,

як писала тоді одна з російських газет, “легенда, упоительно красивая и безгранично печальная”. Шмідта та його товаришів добровільно, самовіддано і безкоштовно захищали кращі в Росії захисники-юристи. На їх боці була громадська думка країни. Але суд було інспіровано і обвинувачених засудили до страти. Розстріл їх відбувся 6 березня 1906 р. на острові Березань, де нині стоїть пам’ятний знак, а в Очакові довгий час діяв музей лейтенанта Шмідта.

Син П. П. Шмідта, Євгеній, який з батьком був і на повсталому крейсері “Очаків”, і в очаківському казематі, в 1917 р. взяв прізвище Шмідт-Очаківський. Більшовицької революції він не сприйняв, боровся з нею, а потім за кордоном викривав злочини сталінського режиму проти свого народу.

У період Великої Вітчизняної війни Очаківський укріплений район, куди, окрім міста з узбережжям, входили острови Первомайський і Березань, Кінбурнська і Тендрівська коси, довше Одеси мужньо тримав оборону.

В роки радянської влади Очаків став центром рибопереробної і сільськогосподарської промисловості, містом-курортом.

У другій половині 80-х років минулого століття в Очакові почалося здійснення грандіозного проекту будівництва одного з останніх об’єктів радянської гігантоманії – Дніпровсько-Бузького гідровузла, що передбачало перекриття лиману і опріснення його шляхом підведення до нього каналу Дунай–Дніпро. На щастя, подальші події в країні не дали можливості реалізуватися цій “будові століття”. Катастрофічний з екологічної точки зору план грубого вторгнення в природу півдня України зупинено назавжди.

Але радянські традиції творення “проектів століть” мали ще певну інерцію. Так, у перші роки вже незалежної України високі державні структури оголосили про намір провести міжнародний конкурс з проектування екологічно чистого міста “Античорнобиль – ХХІ Конкордія”, яке планувалося розмістити в Очаківському районі, поблизу Ольвії. Громадськість і вчені, в принципі підтримуючи таку прогресивну ідею міста майбутнього, виступили проти будівництва його саме в історико-заповідній зоні, і цей проект помер, не народившись.

Сучасний Очаків є також значущим культурним центром. У ньому ведуться археологічні дослідження античного та наступних

періодів історії, що привело до створення Очаківського історико-культурного заповідника. В місті діє військово-історичний музей ім. О.В. Суворова з чудовими краєзнавчими експозиціями всіх минулих історичних епох. Також працюють музей мариністичного живопису ім. Р.Г. Судковського, художня і музична школи, центральна бібліотека ім. П.П. Шмідта.

Мальовничий Очаків має чимало цікавих історичних місць і пам'яток. З його круч відкриваються захоплюючі краєвиди лиману і моря, островів Первомайський та Березань, Кінбурнської коси.

Сьогодні значну частину території Кінбурнського півострова в межах Очаківського району займає Регіональний ландшафтний парк "Кінбурнська коса". Це один з небагатьох куточків природи, який найменше потерпів від діяльності людини. Тут унікальний і неповторний рослинний і тваринний світ, багатокілометрові чисті незаймані пляжі, є мілкі теплі озера з цілющим мулом, багатий спокій і чисте повітря, напоєне ароматами степу, лісу і моря.

В очаківських акваторіях можна побачити грайливих дельфінів, що залишили свій слід у нашій історії (зображувались на монетах в Ольвії) та легендах. Адже в Чорному морі живуть три види цих невеликих китоподібних ссавців: афаліна, білобочка та азовка.

А ще Очаків є батьківщиною рідкісної породної групи голубів – очаківських серпокрилих, які не мають собі рівних за стилем польоту. Їхня селекція починалася ще з голубів, що залишилися в Очаківській фортеці від турків. У польоті ці голуби крила виносять вперед, вигинаючи їх серпом і залишаючи простір для голови, плавно погойдуються в уявному колі невеликого діаметра і так можуть протриматись у повітрі 4–5 годин.

Отже, в Очакові тісно переплелися давня і сучасна історія та унікальна природа нашого Причорноморського краю.

Географія та клімат

Очаків є містом обласного підпорядкування і одночасно центром однойменного адміністративного району Миколаївської області. Очаківський район разом із сусіднім Березанським є найпівденнішими районами області. Він займає всю територію Очаківського степу, що розкинувся між Березанським лиманом – на заході, Бузьким лиманом – на сході, Дніпровсько-Бузьким лиманом і Чорним морем – на півдні. Степове плато між лиманами являє собою рівнинну місцевість, над якою деінде здіймаються “степові піраміди” – давні кургани (висотою 3–5 м). Береги лиманів розрізають численні балки та яри, де буває розмаїття великої і малої лікарської рослинності, багато з якої занесено до Червоної книги.

Очаківський степ біля моря обривається стрімкими кручами висотою 35–45 м, біля підніжжя їх тягнуться золоті піщані пляжі і хлюпочеться мілке тепле море.

В умовах відносно м'якої зими і спекотного літа поверхневий шар води Чорного моря на мілководдях прогрівається до 25–27 °С. Взимку температура води коливається від –0,4° до +8,5 °С. Завдяки припливу значної кількості річкової води солоність води Чорного моря удвічі менша, ніж солоність океанських вод, і біля берегів степової частини складає 13–17‰, а у витоків рік падає до 1‰. Періодична змінність води, що обумовлена дією згінно-нагінних вітрів, сприятливо діє на організм людини. Солоність води в прибережній ділянці на протязі доби може мінятися від 3–5‰ до 10–15‰.

Гідрографію Північного Причорномор'я складають лимани. В районі Очакова знаходяться декілька лиманів, кожний з яких є унікальним.

Дніпровський лиман, що омиває територію Херсонської і Миколаївської областей, розкинувся зі сходу на захід на 72 км – від дельти Дніпра до міста Очакова. На півдні лиман підпирає Кінбурнський півострів, що закінчується довгою однойменною косою. Кінбурнський півострів відділяє лиман від Ягорлицької затоки Чорного моря. Є припущення, що колись, в доісторич-

ні часи, Дніпро впадав прямо в Ягорлицьку затоку. Можливо, рештки цієї протоки були ще декілька століть тому, адже відомо, що запорозькі козаки частенько проривалися з лиману в море, обминаючи турецьку варту між Очаковом і Кінбурнською косою. На півночі в Дніпровський лиман впадає Бузький лиман, і далі до Очакова вони утворюють уже Дніпро-Бузький лиман. Дніпровський лиман досить широкий, в місці впадіння в нього Бузького лиману він найширший – до 15 км. Між Очаковом і Кінбурнською косою, де Дніпро-Бузький лиман сполучається з морем, він найвужчий, завширшки 4 км. Бузький лиман тягнеться з півночі на південь і являє собою затоплену в праісторичні часи морською водою дельтову частину долини ріки Південний Буг. Довжина лиману (від м. Нова Одеса до впадіння в Дніпровський лиман) близько 100 км. Ширина лиману – від 1 км біля верхів'я до 7,5 км біля гирла. Південніше Миколаєва береги Бузького лиману мають численні коси. Ці коси досить далеко вдаються в лиман, а далі в ньому продовжуються мілинами. Вже 2 століття в Бузькому і Дніпровському лиманах прокладені судноплавні канали.

Березанський лиман тягнеться на 30 км з материка до моря. Лиман є продовженням невеличкої степової пересихаючої річки Березанки. Ширина лиману 3 км. У південній частині, зліва, лиман має Бейкушську затоку довжиною 3 км і шириною 1 км. У цій затоці є перспективні для використання курортом Очаків запаси лікувальних грязей. Між Бейкушською затокою, яка розкинулась паралельно морю, і морем знаходиться Чорноморська (Табірна) коса, повністю освоєна різними закладами відпочинку і оздоровлення.

На захід від Березанського лиману, на межі Миколаївської і Одеської областей, глибоко в материк (60 км) вдається Тилігульський лиман. Від моря його відокремлює досить широкий болотистий піщаний пересип з вузькою протокою в море. На приморській смузі пересипу розташована зона відпочинку «Коблево». В Тилігульському лимані розвідане одне з найбільших у світі родовищ лікувальних грязей, яке поки що воно не використовується.

Море і лимани, ріки, що омивають Очаківщину, є важливими природними факторами, суттєво впливають на життєве середовище, організм людини і формують місцевий клімат. Морське повітря в прибережній смузі, збагачене киснем, солями йоду, бромом,

хлору, цілюще для людей. Цілюще впливають на здоров'я також бризові явища, шум моря, хвиля прибою. Тому на узбережжі корисно як відпочивати, так і лікуватись.

Основними кліматоутворюючими чинниками є геліорадіаційний режим, атмосферна циркуляція та поверхня території.

Тепловий радіаційний баланс території півдня області за рік позитивний – 50 ккал/см². Річна сумарна сонячна радіація складає 120 ккал/см². У теплий період (квітень-вересень) сумарна сонячна радіація – близько 91 ккал/см², в холодну пору року поверхня отримує значно менше тепла – 29 ккал/см². Поглинута радіація складає в середньому 90 ккал/см², ефективне випромінювання – 38 ккал/см². Число годин сонячного сяйва за рік доходить до 2500.

Нерівномірне надходження сонячного випромінювання визначає клімат Очаківського курортного району як помірно-континентальний, зі спекотним літом і несуворою малосніжною зимою, з нерівномірним розподілом опадів на протязі року.

Величезний вплив на клімат Причорномор'я справляють Атлантичний океан і Європейський та Азіатський материки. Влітку сюди проникають повітряні маси з Північної Африки, Малої Азії, Балканського півострова. Взимку заходять маси холодного арктичного повітря.

З жовтня по березень степова зона знаходиться переважно під впливом азійського антициклону, що обумовлює безхмарну погоду з легкими морозами і переважаючими вітрами східного та північно-східного напрямку. Влітку значно частіше, ніж зимою і весною, дмуть західні вітри, які приносять опади, декілька разів на літо вони замінюються спекою і посухою, що надходять з африканськими масами повітря.

У зв'язку з тим, що Причорномор'я є рівнинною місцевістю, повітряні маси не мають тут серйозних перешкод і не залишають значних атмосферних опадів, особливо в прибережній смузі. Проте Чорне море має помітний вплив на температурні умови узбережжя, особливо в холодний період. Адже увібравши за літо великі запаси тепла, море витрачає його в цей час на підігрівання повітря, тому повітря на узбережжі, (більше восени, менше взимку) значно тепліше, ніж в материкових районах.

Таким чином, зима на Очаківщині переважно коротка, часто бувають потепління (50–60 днів), сніговий покрив (3–6 см)

нестійкий загальною тривалістю 1 місяць. Середня температура найхолоднішого місяця – січня – 1,9 °С.

Весна в Причорномор'ї через швидку зміну висоти сонця та тривалості дня і ночі відносно коротка. Характерною особливістю є інтенсивне підвищення температури. Так, середня температура березня в Очакові +1,9 °С, в квітні +8,7 °С. Завдяки цьому весна настає швидко і є короткою – 40–45 днів. Травень за температурними умовами вже є літнім місяцем – середня температура повітря +15–16 °С.

Літо в Причорномор'ї тривале (з травня по вересень включно) і досить спекотне. Підвищення температури продовжується до липня включно, а з серпня починається поступовий спад температури. Середньомісячна температура в Очакові в червні +20,1 °С, в липні +22,8 °С, в серпні +22,0 °С. Максимальні температури повітря сягають у червні +38 °С, в липні +39 °С, в серпні +40 °С. В останні роки позначки термометрів сягають рекордно високих показників. Відносна вологість повітря влітку найнижча на протязі року. Суховії часто спричиняють посухи. Для прибережних районів характерні бризи – вітри дують вночі з суші на море, а вдень – з моря на сушу. Це значно пом'якшує високу температуру повітря.

Осінь у Причорномор'ї значно тепліша за весну, коротка, м'яка і часто посушлива. Середньомісячна температура в Очакові у вересні +17,3 °С, в жовтні +11,2 °С, в листопаді +4,6 °С. Вересень ще є літнім місяцем, стовпчик термометра інколи піднімається до +36 °С. Восени найбільш виражений тепловий ефект моря. В середині й наприкінці осені часто відбувається повернення тепла.

Розглянуті кліматичні особливості Очакова говорять про широкі можливості цього курорту для проведення всіх видів кліматолікування.

При аеротерапії, враховуючи часті вітри, доцільно влаштовувати і використовувати коригуючі устрої (кліматопавільйони), що будуть знижувати дію вітру. Таким чином, влітку комфортні метеорологічні умови аеротерапії можна підвищити до 70% і більше.

Значна кількість годин сонячного сяйва і напруга сонячної радіації створюють надзвичайно сприятливі умови для геліотерапії. Через те, що на сонці теплосприймання людини в порівнянні

з повітряними ваннами збільшується на 5–7 °С, влітку в Очакові (травень–вересень) надзвичайно комфортні умови для прийняття сонячних ванн. Але в доволі частий тут спекотний час сонячні ванни слід замінити на повітряні. Найбільш сприятливі умови для прийняття повітряних і сонячних ванн – до 12-ї години дня. В середині дня значно підвищується можливість перегріву, що небажано як для хворої, так і для здорової людини. Сприятливі умови знову настають після 16-ї години.

Важливим доповненням кліматолікування є морелікування (таласотерапія). Купальний сезон в Очакові починається в середині травня і закінчується в середині вересня. Уже в червні вода прогрівається понад 21 °С і не охолоджується до другої декади вересня.

Відомо, що Чорне море на глибині має велику концентрацію сірководню і є мертвим. Наприкінці минулого століття американські вчені-геологи Вільям Раян і Волтер Пітман сформулювали теорію про утворення 7,5 тис. років тому Чорного моря. Їхні теоретичні висновки в 1997–2004 рр. були цілком підтверджені дослідженнями, зробленими командою відомого американського шукача затонулих кораблів і автора сенсаційних відкриттів під водою Роберта Болларда.

Деякі десятки тисяч років тому почалося глобальне потепління на Землі. Талі води відступаючого Всесвітнього зледеніння стали піднімати рівень Світового океану. На думку американських вчених, тоді на місці Чорного моря знаходилося велике прісноводне озеро, рівень якого був приблизно більший на 100 м нижчим за сучасний, а площа його – на чверть меншою, ніж сучасного моря. Десь 5460 року до н.е. рівень Світового океану перевищив Босфорський поріг, і морська вода з Пропонтиди (Мармурове море) ринула у Проточорноморське озеро. На протязі року близько 16 кубічних кілометрів солоної води щодня надходило в озеро. На підтвердження цього Роберт Боллард північніше Босфору знайшов сліди глибоководного потоку завширшки більше кілометра. Рівень озера почав стрімко підніматися (щодня десь на 17–20 см) і протягом двох років були затоплені величезні простори суші на північ від лінії Варна – Південний берег Криму та Керченський – Таманський півострови. Так утворилися сучасні Чорне і Азовське моря, Кримський півострів, акваторія моря затопила неіснуючі нині південні

нищинні межиріччя Дунаю, Дністра та Дніпра і підійшла до сучасних узбереж Одещини, Миколаївщини і Херсонщини. Більш щільна солоня середземноморська вода, що надходила в існуючий прісний басейн, покрила донні відкладення, видавлюючи до цілковитого перемішування озерну воду. В результаті солоня вода “запечатала” глибоководну частину стародавнього озера, його прісноводна органіка розклалась, і в глибинах новоутвореного моря нагромадилась величезна кількість сірководню, який є хорошим консервантом для всього, що там залишилось чи потрапило за весь період морської історії.

Давнє землеробське населення затопленої чорноморської улоговини переселилось у Подунав'я, Подніпров'я, Приазов'я і Північну Месопотамію. Вважається, що саме ці переселенці і стали одними з авторів легенд про Всесвітній потоп, відомий нам з біблійного Старого Завіту.

Якщо поглянути на географічну карту Чорного моря, то ми побачимо, що біля західного, південного і східного узбереж море досить глибоке, а північна, українська, частина моря має полого мілке дно на багато кілометрів. Тому у воді тут багатий світ флори і фауни.

Так, значний відрізок дна моря від Очакова в напрямку Одеси (єдиний у Чорноморському басейні) має своєрідні поля підводних водоростей філофори, яка містить значну кількість йоду. В Дніпро-Бузькому і Березанському лиманах, а також біля західного узбережжя Кінбурнської коси на дні лиманів і моря є поля скопичення водоростей зостери, що містять високу концентрацію брому. Ці водорості хвилями виносяться на берег, де вони сонцем висушуються. При цьому в повітря надходить значна кількість парів йоду і брому. В свій час одеський професор Шевельов вважав, що насиченість повітря бромом і йодом, яке на протязі доби вдихає людина в нашій місцевості, складає середньотерапевтичну дозу для хворих, що потребують таких ліків.

Окрім наповнення парами йоду і брому, повітряні потоки в Очакові, в залежності від напрямку вітру, періодично насичуються ефіростійкими випарами польових трав степової зони, що пролягла на північ від Очакова, а також цілющими хвойно-степовими випарами із заповідної Кінбурнської коси. Переважаючий напрямок повітряних потоків з південного заходу на північний схід, а також знаходження як самого Очакова, з трьох сторін

оточеного водою, так і курортної зони між морем і Березанським лиманом, сприяють високій чистоті повітря, значному вмісту в ньому кисню, озону та легких іонів, збільшенню сонячної радіації. Поєднання мілкого, що добре прогривається, моря, яке має рівне, з незначним нахилом дно, і безмежних пляжів, заповнених чистим дрібнозернистим піском, посилює лікувальну дію нашого клімату.

Таким чином, курорт Очаків завдяки особливому географічному розташуванню має такі кліматичні фактори, особливо в теплий період року, які позитивно впливають на організм людини, сприяють його загартуванню і оздоровленню, а також здійснюють лікувальний ефект при різних захворюваннях, особливо дихальних шляхів та нервової системи, алергій. Зимовий період на нашому курорті нехолодний, але можливість проводити кліматолікування є обмеженою. Проте взимку в Очакові, як ніде, складається унікальна ситуація – високий берег захищає пляжну зону від північних вітрів, створюючи комфортний затишок. Тому в сонячні дні тут, на пляжі, можна приймати як повітряні, так, деякою мірою, не роздягаючись повністю, і сонячні ванни. Отже, враховуючи всі особливості клімату, відпочинок на березі моря в Очакові навіть взимку є оздоровчим і дуже корисним для здоров'я як дорослих, так і дітей.

Природні курортні ресурси

Про клімат і море як курортні фактори ми вже розповіли, а в цьому нарисі до природних лікувальних ресурсів Очакова ми відносимо цілющі грязі і підземні мінеральні води.

Грязьові ресурси Миколаївської області, на відміну від сусідніх Одеської і Херсонської областей, досить обмежені. Вони складаються із значних родовищ лікувальних грязей Бейкушської затоки Березанського лиману і Тилігульського лиману, який наполовину (вздовж) належить сусідній, Одеській, області. Невеликі грязьові поклади є в озері Тузли, що біля приморського села Рибаківка, та в деяких озерах Кінбурнського півострова.

Для курорту Очаків потенційне значення має Березанський лиман. Ще відомий вітчизняний вчений професор Євген Бурксер у книзі “Солоні озера та лимани України (гідрохімічний нарис)” (Київ, 1928) писав: “В одній з його заток Бейкуш коло селища Близький Бейкуш [тепер село Чорноморка. – *Авт.*] за 5 км од Очакова місцева людність використовувала грязі для лікування. Ці грязі навіть досліджувано з хімічного боку, але жодних даних після цих дослідів не збереглося.”

Вперше Бейкушський лиман (затока) кваліфіковано був обстежений в 1960–1962 рр. спеціалістами Одеського НДІ курортології. Вони виявили в лимані грязьове залягання, придатне для лікувального використання (в центральній частині лиману у вигляді смуги завширшки 100–300 м), і орієнтовно визначили запаси цих грязей в кількості 1,6 млн тонн.

Слід відмітити, що з цього часу і на протязі всього вивчення курортні ресурси області обстежувались різними науковими і спеціалізованими закладами з ініціативи і переважно за рахунок коштів системи курортів профспілок (в області – це Миколаївська територіальна рада по управлінню курортами профспілок, потім реорганізована в об’єднання санаторно-курортних закладів “Миколаївкурорт”, а згодом – в Миколаївське відділення ЗАТ “Укрпрофоздоровниця”).

Так, у 1970–1972 рр. Львівським гідрогеологічним управлінням “Укргеокаптажмінвод” на Бейкушському лимані були проведені геологорозвідувальні роботи з підрахуванням запасів лікувальних грязей. В детальному звіті вперше наведені фізико-географічна характеристика району, геологічна будова, гідрогеологічні умови, фізико-хімічна і санітарно-бактеріологічна характеристики грязі і покривних вод родовища. Були виділені 3 шари грязі, з яких 2 верхніх (чорні і темно-сірі мули) рекомендувались до експлуатації. Таким чином, експлуатаційні запаси грязей, підраховані по першому і другому шарах залягання, складали 335 734 м³, а геологічні запаси третього шару оцінювались у 648 387 м³.

У 1975–1977 рр. Одеський НДІ курортології проводив комплексне курортологічне обслідування Миколаївської і Херсонської областей. В ґрунтовному звіті спеціалістів НДІ наведені результати комплексного вивчення курортних факторів, загальна специфічна та бальнеологічна характеристики мінеральних вод і лікувальних грязей регіону дослідження. Підтвердивши в загальних обсягах попередні кількісні і якісні дані управління “Укргеокаптажмінвод”, спеціалісти НДІ дійшли висновку, що Бейкушське родовище, маючи великі запаси кондиційної лікувальної грязі, цілком може задовольнити потреби всього Очаківського курортного району.

В 1989–1990 роках гідрогеологічне управління “Укргеокаптажмінвод” провело попередню оцінку стану лікувальних грязей, а в 1992–1997 роках здійснило детальну розвідку з підрахунком лікувальних мулових грязей і оцінку екологічного стану Бейкушського родовища для наступного затвердження в державному органі обліку запасів корисних копалин.

Сучасний обрис берегової лінії Причорномор'я, невід'ємною складовою частиною якого є Бейкушська затока, формувалася на протязі 5–5,5 тис. років до нашої ери, коли рівень Чорноморського басейну в більшості своїй досяг відміток, близьких до сучасних. Заповнюючи дельтові частини річкових долин і прибережних балок, морські води утворили солоні лимани, що підтверджується наявністю в їх донних відкладеннях залишків середземноморських молюсків. У цей час відбувалося також формування прибережних пересипів і кіс. У I–II тисячоліттях до н.е. акваторія лиманів зменшилась за рахунок тимчасового падіння

рівня моря. На місці приморських лиманів утворилась болотиста суша, де формувалися торф'яники, сьогодні захоронені під шаром мулових грязей.

У перші століття нашої ери почалось нове підвищення рівня Чорного моря, що привело до формування лиманів в їх теперішньому вигляді. В цей час почав утворюватися шар сучасних мулових відкладень.

Сталий гідрорежим Бейкушської затоки, пов'язаний через Березанський лиман з морем, залишається таким уже на протязі багатьох сотень років. Це з достатньо високим ступенем надійності гарантує збереження на водоймі постійного покриву води, особливостей біологічного життя і як результат – доволі високу якість грязьового родовища.

Рівнинний характер місцевості, що обумовлює повільність ерозійних процесів, у поєднанні з відсутністю сильних течій і хвиль забезпечили осідання у воді переважно глинистих часток. Наявність у відкладеннях карбонатних солей, гіпсів, залізистих і марганцево-залізистих утворень сприяла накопиченню в донних осадах лиману карбонатів кальцію, алюмосилікатних і залізистих часток.

Хороше прогрівання акваторії Бейкушського лиману, відносно сталий гідрохімічний режим і умови водно-мінерального живлення сприятливо впливають на розвиток у водоймі фауни і флори. Відмираючи, рослини і тварини служать субстанцією, на якій розвивається основна маса мікроорганізмів, що здійснюють суттєвий вплив на процеси грязеутворення.

Всі ці природні особливості утворили сприятливі умови для формування в Бейкушській затоці родовища сульфідних мулових грязей.

Мулові відкладення лиману мають три шари – чорний, темно-сірий і темно-сірий з коричнюватим відтінком. Чорний мул має товщу від 0,02 м до 0,95 м, а в середньому – 0,33 м. Темно-сірий мул має шар від 0,1 м до 0,85 м, в середньому його товщина 0,32 м. Ці два шари належать до лікувального мулу, а третій шар – темно-сірий з коричневим відтінком – має включення піску, мушель та інших домішок і для лікувального застосування непридатний. Всього ж товщина залягання грязей в Бейкушському лимані досягає 3 м.

Згідно із загальноприйнятою класифікацією, грязі Бейкушського родовища належать до середньомінералізованих слабосульфідних сульфатно-хлоридних магнієво-натрієвих мулових лікувальних грязей. Балансові запаси цих грязей, як показали підрахунки управління “Укргеокаптажмінвод” в 1997 році, складають 349 410 м³. Державним комітетом запасів корисних копалин (ДКЗ) України протоколом № 447 від 31 жовтня 1997 р. затверджені запаси цих мулових грязей в кількості (за категоріями): В – 270 тис. м³ і С – 57 тис. м³. Такої кількості достатньо для перспективного використання якісних лікувальних грязей можливим комплексом санаторно-курортних закладів як на курорті Очаків, так і за його межами.

На курорті Очаків також виявлені підземні мінеральні води. В 1982–1983 рр. управлінням “Укргеокаптажмінвод” на західній околиці Очакова була проведена детальна розвідка мінеральних вод. Пробурено 4 розвідувально-експлуатаційні свердловини глибиною 520 м, які виявили хлоридні натрієві води, високомінералізовані і розсільного типу (32–41 г/л). Експлуатаційні запаси цих вод були затверджені Державною комісією із запасів корисних копалин при Раді Міністрів СРСР (протокол № 9422 від 10 лютого 1984 р.) в кількості 898 м³/добу.

В 1983–1986 рр. управлінням “Укргеокаптажмінвод” на курорті також була проведена розвідка мінеральних термальних вод. В результаті на глибині 1300 м були виявлені термальні хлоридні натрієві розсільні (79,7 г/л) води з температурою +40 °С. Експлуатаційні запаси цих мінеральних вод підраховані у кількості 240 м³/добу. Ці води мають високу концентрацію йоду – 6–16,9 мг/л, і особливо бром – 126–156 мг/л. Такі якості води дозволяють широко використовувати їх в бальнеології, що значно розширює перспективу курорту Очаків.

Витоки нашої медицини

Як ми вже знаємо з попереднього матеріалу, цивілізація в нашому краї існувала з давніх-давен, тому й історію нашої медицини ми ведемо з тих же далеких часів. З давньогрецької міфології відомо, що серед перших греків-героїв, які побували в басейні Чорного моря, – аргонавтів – був і славетний лікар Асклепій (пізніше – бог медицини). В свою чергу скіф Токсаріс був визнаний героєм Афін (VI ст. до н.е.), як видатний іноземний лікар.

Найбільш яскрава сторінка – це історія медицини Ольвії. Але вона, на жаль, ще недостатньо досліджена. Відомо, що в Ольвії, як у всьому античному світі, медицина була досить розвинутою. Про це говорить знайдений тут археологами цілий комплекс досконалих на той час хірургічних інструментів. Вони зберігаються в Національному музеї історії України. Всього знайдених інструментів більше 50-ти – це ложечки, голки, зонди, припікачки, пінцети, гачки, зубила, приладдя для видалення стріл. Усі інструменти датуються I-II ст. н.е. і свідчать про високий рівень античної медицини, навіть на периферії ойкумени – в Ольвії. Великий набір інструментів говорить про різноманітність операцій, що проводились у ті далекі часи, і досить високу кваліфікацію античних лікарів. Підтвердженням цього є нещодавно знайдений в Ольвії череп чоловіка зрілого віку зі слідами прижиттєвої трепанації, проведеної в перші століття нашої ери. Форма знайдених інструментів є досить досконалою – в дещо зміненому вигляді вони існують і в наш час та широко використовуються в сучасній медицині.

Мали ольвіюполіти і свою аптеку. Рештки її виявили біля міського ринку. Аптеку відвідувало багато людей, бо поріг її добре стертий ногами, а в дворі багато битих амфор і керамічних пляшечок місткістю 25–50 грамів, що слугували посудиною для ліків. Для виготовлення тодішніх ліків використовувалась рослинна і мінеральна сировина оточуючого регіону. Завозились в Ольвію, мабуть, ліки і сировина також зі Сходу, адже торговий шлях в Європу якраз проходив через неї.

При забудові Ольвії надавалося значення санітарно-гігієнічному благоустрою. Тут враховувались можливості аерації, інсоляції, водозабезпечення і каналізування. Про важливість санітарного фактора говорить і розміщення некрополя за межами поліса. В місті був улаштований водопровід чистої питної води, яка надходила з колодязів і джерел, існували лазні, організований відвід стічних вод. Головні вулиці були шириною до шести метрів і мали тверде покриття (бита кераміка, щебінь, вапнякова жерсть, кам'яні плити тощо), тому при дощах грязюки не було, місто мало досить охайний і доглянутий вигляд.

Ольвійське житло більшості городян – це скромна, раціонально спланована, із задовільними гігієнічними улаштуваннями будівля. Основним будівельним матеріалом слугували місцевий камінь – вапняк – або цегла-сирець. Будинок заможного ольвіополіта мав внутрішній двір. Вхід у будинок здійснювався через передню (протирон), з якої був також вхід у внутрішній двір. Вікна виходили, як правило, в двір, а якщо декілька були на вулицю, то на значній висоті. При будівництві житло в просторі намагались орієнтувати таким чином, щоб взимку максимальна кількість сонячної енергії проникала всередину приміщень. Господарські будівлі розміщувались на східній або західній стороні двору. Будинок мав чоловічу частину – андрон (складалася з вітальні – діатерії, кімнати для господаря – таламоса і домашнього святилища) – і жіночу частину – гінекей (менша за площею і скромніша, але більш людна, бо там знаходились і діти). Житлові приміщення андрону і гінекею, кухня і туалет розміщувались з північної сторони.

Молоді ольвіополіти багато часу проводили в гімнасії, де навчались, гартували і тренували тіло. Шанувались спорт і здоровий спосіб життя.

В римський період, в 90-х роках II ст. н. е., в місті з'являються громадські терми (лазні), які мали не тільки велике гігієнічне і оздоровче значення, а й були центрами громадського життя міста.

Головними богами понтіїців, особливо в Ольвії, були Аполлон, Зевс і Ахілл. Культ їх мали різне функціональне значення. Так, Ахілл був Ахілл Повелитель Понту, Ахілл Герой, Ахілл Вічний Батько, Ахілл Спаситель. Зевс був Спаситель, Визволитель, Олімпійський, Владика міста, Ольвій. Аполлон же в Ольвії був

Лікарем, Дельфінієм, Вовком, Захисником та в інших епіклезах (культових найменуваннях).

Головним богом засновників Борисфеніди на Березані, а потім і першопоселенців Ольвії був Аполлон Лікар. Його культ мав дуже широкі межі – визволитель від багатьох неприємностей і хвороб, бог сонця, весни і літа, покровитель землеробів, пастухів, мореплавців, колоністів, рибалок. Аполлон мав й інші функції, це сприяло поширенню його культу серед найширших верств населення, тому він був обраний верховним покровителем усіх колоній на Понті. На священному місці Ольвії – теменосі – в VI–V ст. до н.е. знаходився головний храм полісу – Аполлона Лікаря. Археологами знайдено багато предметів з написами, присвяченими Аполлону Лікарю, монети з його зображенням. У місті було багато скульптур Аполлона. Його культ, окрім безпосереднього лікування і позбавлення від хвороб, мав і більш широке оздоровче значення – зцілення силою сонця і світла.

Одночасно з верховними богами в місті поклонялися й іншим божествам, серед яких були і пов'язані з культом здоров'я та лікування – Асклепій, бог-цілитель, та його дочка Гігієйя – богиня здоров'я. До речі, Асклепій був сином Аполлона.

Видатний вчений Б.В. Фармаковський, який на початку XX ст. започаткував систематичні розкопки в Ольвії, ще в 1907 р. знайшов тут жіночу мармурову голову, за стилем виконання близьку до школи відомого античного скульптора Фідія, що разом з учнями працював у Афінському акрополі. За розрахунками, висота скульптури, фрагментом якої була знайдена голова, сягала 1,3 м. Важко напевно сказати, кому належала голова жінки, але є припущення вчених, що, скоріше за все, це була скульптура богині Гігієйї.

При сучасних розкопках великого будинку III ст. до н.е. в його домашньому святилищі були також знайдені мармурові голівки божеств, причетних до медицини і здоров'я, – Асклепія, Гігієйї та Ерота (без його участі ніхто не міг народитися). Скульптури цих богів входили в алтарний комплекс у будинку або лікаря, або сім'ї, де проблеми здоров'я були надзвичайно актуальними.

В період занепаду полісу (після гетського розгрому) на новому теменосі знаходився храм Аполлона-Простата, де також були зображення Асклепія. Є припущення, що і в римський період (II – III ст. н.е.) в місті серед інших храмів був і храм традицій-

ного Асклепія (Ескулапа – по-римськи). Таким чином, давньогрецький бог медицини Асклепій мав сакральне значення і йому також поклонялись в Ольвії в усі періоди її існування.

Цілющі властивості, на думку ольвіополітів, мали виноград і вино. Тому, наприклад, вино займало особливе місце в їх житті і побуті. Спочатку вино завозили з Греції та Малої Азії, а потім виноград стали вирощувати і в нашому краї. Археологи знайшли в Ольвії залишки більше десяти винокурень. Збереглися досить значні резервуари для збору виноградного сусла. На давильних майданчиках виноград спочатку давили ногами, а потім додавлювали гвинтово-важільним пресом.

Давні греки цілком справедливо вважали, що раціонально проведене дозвілля відновлювало життєві сили, зміцнювало здоров'я. Найпоширенішим видом дозвілля в античних містах Північного Причорномор'я був симпосіум, що перекладається як “бенкет”, або “учта” (російською – пир). Вчені люди на таких симпосіумах обговорювали філософські питання, широкі кола громадян на симпосіумі вели бесіди про повсякденні справи, причому вважалось добрим тоном говорити про речі легкі і приємні.

Спільні трапези були улюбленою формою спілкування як на домашніх святах, так і при зібранні різних союзів – культових, поховальних, взаємодопомоги, земляцтв та інших. Наприклад, в Ольвії існував союз мілетських мольнів, що шанували Аполлона Дельфінія.

Симпосіуми влаштовувались в андроні. Під стінами кімнати стояли ложі для бенкетуючих. Бажано, щоб число гостей не перевищувало дев'яти, тобто не більше числа муз, щоб розмова була приємною. Греки під час симпосіумів лежали, підмостивши подушки під голови або боки. Вони їли з невеликих столиків, що стояли перед кожною ложею і змінювали положення при переміні страв.

Гості приходили в нарядному одязі, при вході слуги знімали з них взуття і мили ноги. Шанувалось уміння набути вільної і невимушеної пози, а починаючи бесіду, треба було похвалити що-небудь з навколишньої обстановки. При переміні страв столи виносили, гостям подавали воду для миття рук, підмітали і мили підлогу. Перші столи складались із гарячих і холодних рослинних, м'ясних і рибних страв. Завершували стравами з дичини. На другі столи подавали десерт: фрук-

ти, горіхи, сир, а на треті – ставили амфори, глеки з вином і водою, а також трохи хліба і десерту. Бенкет завершувався питтям вина, що й називалось власне симпосіумом, тобто спільним чаркуванням. Це була основна частина бенкету, що нерідко тривала до ночі.

Вино пили, розбавляючи його холодною водою в різних пропорціях, частіше 1:3. Пити нерозбавлене вино вважалось принизливим та згубним, тобто по-варварськи, “по-скіфськи”. Добрим тоном було пити стримано, щоб повернутись додому без сторонньої допомоги. Греки вважали: після трьох чаш розумний гість іде додому; четверту чашу п'ють ті, хто змагається у вмінні пити кубок одним духом; після п'ятої чаші за столом здійсмається гамір; після шостої – розгул; після сьомої – починають битися; восьма чаша призводить до в'язниці; дев'ята – до хвороби, а після десятої – божеволіють. Пиття вина супроводжувалось приємними бесідами, музикою, співом, забавами.

Дружини, матері і сестри бенкетуючих не допускались до симпосіумів. У внутрішніх покоях будинку жінки також ласували стравами, які подавались чоловікам при першій і другій перемінах страв, вино їм не дозволялось, бо греки вважали, що схильна до вина жінка огидна. Проте це не стосувалось гетер, котрі розважали чоловіків на симпосіумах музикою, танцями, співом, фокусами і любов'ю. Бенкетуючі і самі часто співали, танцювали, грали у різні ігри. Отже, симпосіуми були раціонально організовані і корисні для учасників.

Що ж стосується вина, то десь біля Очакова на морському дні знаходиться цілий скарб – колекція рідкісних вин. Справа в тому, що в 1941 році, коли фашистські загарбники підходили до Одеси, з інституту виноградарства і виноробства вирішили евакуювати цінну колекцію вин, яку з самого початку збирав керівник інституту, відомий вчений Василь Таїров. Сотні засургучених пляшок завантажили на баржу і відправили в Очаків. На очаківському рейді караван потрапив під бомбардування і затонув. Уже декілька разів водолази шукали цей скарб, але знайти його поки що не вдалося.

Так що гуляти очаківським берегом моря не тільки приємно і корисно для здоров'я, але й можна сподіватись на незвичайну знахідку – колекційну пляшку вина, яку хвилі, можливо, якось винесуть на берег.

У скіфів медицина була народною, займались нею переважно жінки. Для лікування широко застосовували лікарські рослини. Це відомо від грецьких і римських авторів, особливо від Геродота. Він пише: “З насінням конопель скіфи заходять під повсть шатра і там кидають насіння на розпечене каміння: від цього здіймається такий дим і пара, що ніяка грецька парова баня не перевершить у цьому відношенні скіфської. Скіфи захоплюються такою банею і виють від утіхи; це замінює їм обмивання”. А оскільки коноплі справляють й одурманюючу дію, вони використовувались ще і як знеболюючий засіб, тому у скіфській бані робились і хірургічні втручання. Геродот також розповідав і про лікувально-косметичні засоби: “Скіфські жінки труть об шорсткий камінь кипарисове, кедрове і ліванне дерево, підливають до них води і густою масою, що при цьому утворюється, намазують собі тіло і обличчя: це дає тілу приємний запах, а коли на другий день знімуть мазь, то воно стає чистим і лискучим”. У різних авторів вказуються такі лікарські рослини, як лакриця, полин, аїр, цибуля, часник та деякі інші, поки що не з’ясовані рослини. Багато скіфських лікарських рослин користувалися значним попитом в інших країнах. Пліній писав: “Відомо, що скіфська трава від боліт меотійських, а крім того, й інші з других місцевостей перевозяться туди і сюди по всьому світі для блага людства”. З лікувальною метою скіфи також використовували вино, яке вони купували у греків, а згодом навчилися готувати його і самі.

У кожного зі степових народів, що послідовно змінювали один одного, була своя народна медицина. Досить розвиненою була і козацька медицина наших предків, що також мешкали і воювали в степах Причорномор’я.

У наших краях відзначився також і основоположник вітчизняної епідеміології Данило Самійлович Самойлович (Суцковський). Отримавши медичну освіту в Санкт-Петербурзі, служив військовим лікарем, успішно боровся з епідемією чуми в Москві в 1771 р. Потім вдосконалювався в Західній Європі, де в 1780 р. в Лейдені (Нідерланди) захистив дисертацію доктора медицини. Видав кілька книг, які здобули йому європейське визнання. В російсько-турецьку війну він служив в армії Потьомкіна, під час Кінбурнської битви в жовтні 1787 р. врятував від смерті після поранення О.В. Суворова, як і тисячі інших офіцерів і солдатів. Через тиждень після битви Суворов предста-

вив Самойловича до ордена і писав, що він “поставил на ноги полки”. Самойлович запропонував Потьомкіну для зменшення смертності поранених влаштування прифронтових лазаретів. Такий шпиталь з аптекою було збудовано у Вітовці (з серпня 1789 р. – Богоявленськ, а тепер – Корабельний район м. Миколаєва), керівником якого в липні 1788 р. було призначено Данила Самойловича. Це зберегло життя тисячам – як пораним, так і хворим, бо в російській армії при облозі Очакова почалася епідемія. Будівничий корабельні і міста Миколаєва М.Л. Фалєєв писав Самойловичу: “...Ведаю, сколь нужно там [у шпиталі. – *Авт.*] присутствие ваше, как для приведения медицинских чинов к должности, так и для внимания о больных, ...зная образ мыслей ваших, усердие о службе и самое соболезнование ваше о страждущем человечестве...”.

Невдовзі, в жовтні 1790 р., за доносом німця-аптекаря Самойловича несправедливо (без пояснення причин і без сплати за 9 місяців жалування) усувають від керівництва шпиталем. Майже два роки Самойлович безробітний, а сім'я його бідує. З великими труднощами в 1792 р. він влаштовується ординатором Московського сухопутного шпиталю.

У червні 1793 р. вийшов указ про організацію карантинів у Катеринославському намісництві і Таврійській області. Херсонський портовий карантин переводять в Очаків, створюються карантини в інших приморських містах. Головним карантинним лікарем призначається досвідчений в боротьбі з інфекційними хворобами і знайомий з місцевими умовами Д.С. Самойлович з виплатою жалування за весь час вимушеного безробіття. Очаків стає резиденцією Самойловича. Тут він створює карантинну службу, складає новий карантинний статут, організовує ліквідацію шести епідемій чуми на півдні. В очаківський період його служба нарешті достойно оцінена: він отримує орден Св. Володимира IV ступеня, до якого його представляв ще Суворов, одержує чини статського радника (відповідав званню полковника), а потім і дійсного статського радника, що прирівнювалось до звання генерала. Тоді такі високі чини серед лікарів були винятковою рідкістю.

В 1800 р. карантинна служба реорганізується і посада головного карантинного лікаря скасовується. Данило Самойлович призначається інспектором [керівником. – *Авт.*] Чорноморської

медичної управи в Миколаєві. Він здає справи і в квітні 1901 р. з Очакова виїжджає в Миколаїв. Тут він закінчує (розпочату в Очакові) і публікує капітальну працю, що підбила підсумок багаторічній науковій і практичній діяльності по боротьбі з чумою – “Плоды опытности трудов и размышлений” в 4-х частинах-книгах (друком вийшли три книги). Взагалі, за період лікарської діяльності він видав декілька визначних наукових праць, що принесли йому, як і його протиепідемічна діяльність, світове визнання. Він був обраний почесним академіком 12 європейських академій (окрім російської) і наукових товариств. Помер Данило Самойлович 20 лютого 1805 р. і похований в Миколаєві, де вшановано його пам'ять.

В Очакові, як заштатному містечку, в дореформений період (з 1858 р.) була невеличка, на 10 ліжок, лікарня Приказу громадського опікування, а потім, з 1865 р., земська дільнична лікарня на 17 ліжок (лікар, фельдшер і акушерка). В кінці XIX ст. в місті, окрім земського лікаря, були городовий лікар, два військових і один карантинний лікарі. Певний час в Очакові знаходились і військові шпиталі. З організацією в 1923 р. Очаківського адміністративного району місцева лікарня стала районною.

Давно були відомі і цілющі можливості місцевих клімату, моря і лиманів. Ще в минулих століттях тут люди стихійно лікувались на узбережжі, в лиманах, використовуючи їх лікувальні грязі, але спеціальних закладів для цього не існувало. Курортом Очаків став відносно недавно.

Очаків – курорт

Там, де хвилі Дніпровсько-Бузького лиману зустрічаються з солоними хвилями Чорного моря, на материковому півострові розташувалося старовинне містечко Очаків. У західній його частині починається однойменний курорт, який берегом моря тягнеться далі, на захід, на Чорноморську косу, що розташована між Березанським лиманом і морем. Основою Очаківського курорту є Чорноморське узбережжя і Бейкушська затока Березанського лиману.

Цілющі властивості Очаківського узбережжя були відомі давно. Ще протоієрей Гавриїл Судковський в 1881 р. у своєму “Кратком историческом описании города Очакова” розповідав про джерело в поселенні Бейкуш (Чорноморка), яке ще в турецькі часи було “богатым фонтаном, именуемым Металлия”. За припущенням Судковського, це джерело давало мінеральну воду, а оскільки воно мало грецьку назву, то це свідчило, на думку автора, про те, що ним користувалися ще давні греки. Щодо самого Очакова, то Судковський відзначав, що він “примечателен по своему живописному местоположению, здоровому воздуху, без пыли и грязи”. Тому ще в дорадянські часи в Очаків на літній період приїжджали люди для відпочинку та лікування різних хронічних захворювань. Так, влітку 1899 р. після двох операцій “для пользования морскими купаниями” в Очакові перебував Коста Хетагуров і отримав певне полегшення. А місцеві жителі стихійно лікувались грязями Бейкушської затоки Березанського лиману. В кінці XIX ст. в Очакові діяв завод штучних мінеральних вод.

Після Першої світової і громадянської воєн, супроводжуваних тяжкими народними бідами, епідеміями та розладом організації медичної допомоги, постало питання використання курортного лікування як найбільш доступного і доволі ефективного в цей тяжкий час. На засіданні Миколаївського губерньського відділу охорони здоров'я 29 березня 1921 р., де розглядалося питання

про організацію спеціальної допомоги хворим і ослабленим дітям, вирішили направити комісію в Очаків для огляду приміщення, придатного для створення на його базі постійного дитячого санаторію. На наступному засіданні губздороввідділу 5 квітня з цього питання була заслухана доповідь комісії. Голова комісії Е. Ю. Конн повідомив, що “можливе відкриття санаторію в Очакові, на дачах колишніх Кальфа та Іванова, а також про те, що Очаківський виконком на протязі двох тижнів відремонтує їх за умови, якщо буде надана матеріальна допомога і допомога силою”.

Губздороввідділ постановив: “Запропонувати комісії разом з Охматдит скласти кошторис білизни, потрібної для організації санаторія в Очакові в губернському масштабі. Відправити спеціального працівника для приведення до виконання постанови виконкому Очакова в життя, забезпечивши його необхідними засобами. Доручити т. Шурховецькому відправитись на протязі 3-х днів в Очаків.

Посилати виключно дітей скруфульозних і рахітичних, а також з туберкульозом залоз. Сезон визначити в 4 місяці з 1 травня по 1 вересня. Розділити сезон на 2 групи. Дітей приймати в санаторій 5–12 років. Завідування санаторія доручити доктору Кенігсбергу, Фіш, Горловській-Блатт. Завгосп покласти на т. Шурховецького, звернутись до Всемедикосантруд про надання радгоспу. Запропонувати секції громадського харчування скласти продовольчий кошторис”.

Дитячий санаторій в Очакові на 60 місць працював тільки в сезон 1921 р., в наступні роки не відкривався. Голод 1921–1923 років на Миколаївщині призупинив розбудову курортної справи. Очаківський дитячий санаторій на 100 місць був знову відкритий в 1926 р. Частина місць для дітей міста и села надавалась безплатно, а частина – за плату. За літо було оздоровлено 165 дітей, переважно хворих на легеневі захворювання, в 1927 р. – 190 дітей. Надалі санаторій розширював свою діяльність.

Значну роботу з розвитку мережі місцевих здравниць проводила Миколаївська окружна страхова каса. Взявши на західній околиці Очакова у військово-морського відомства і райвиконкому в оренду територію з будівлями казарм та колишньої дачі Бердичевського, страхкаса, провівши ремонтні роботи, відкрила 1 червня 1926 року перший в Очакові будинок відпочинку на 100 місць. З часом при ньому був організований так званий

«дитячий майданчик», що дало можливість приймати на оздоровлення матерів з дітьми, а також була відкрита літня колонія для робочої молоді.

За перший сезон 1926 р., з 1 червня по 10 жовтня, в Очаківському будинку відпочинку оздоровлювалось 8 груп відпочиваючих в кількості 1019 чол. (40–50% складала працююча молодь), всього вони провели 15994 ліжко-днів. Ефективність відпочинку в той час визначалась збільшенням ваги тіла. В Очаківському будинку відпочинку вона складала в середньому на 1 відпочиваючого 7 фунтів. Калорійність харчування була 4500 калорій на 1 відпочиваючого в день. Витрати на утримання будинку відпочинку були (без придбання інвентаря і обладнання) – 29,7 тис. крб., на 1 відпочиваючого в день – 1 крб. 86 коп., з них 1 крб. 25 коп. – харчування. Штат здравниці складав 22 одиниці: завідуючий, завгосп, лікар (з Миколаївської народної лікарні), рахівник, кухар і помічник кухаря, подавальниць – 4, кухонних робітниць – 4, прибиральниць – 4, садівник, праля, сторожів – 2, двірник. Першим завідуючим Очаківським будинком відпочинку був Д. К. Герасименко, в 1927 р. його змінив Терентій Васильович Ананьєв.

В 1927 р. будинок відпочинку вже мав 150 місць, за сезон в ньому оздоровилося 1354 чол. Відпочивали 2 тижні або 1 місяць, залежно від стану здоров'я. Для оздоровлення відпочиваючих під наглядом лікаря застосовувались сонцелікування, повітряні ванни і морські купання. Розглядалося питання організації грязелікування з використанням мулу сусіднього, Бейкушського, лиману.

Організація здравниць супроводжувалась вивченням місцевих природних лікувальних факторів. Ще в царський період ряд зацікавлених лікарів робили спроби вивчення курортних можливостей Очакова, його бальнеологічні властивості неодноразово привертали увагу відомого одеського вченого О. Веріго. Миколаївське науково-медичне товариство 7 липня і 26 грудня 1926 р. заслухало доповіді лікарів Слободяникова і Розенבלата “Очаків як курорт”. Це була одна з перших спроб кваліфікованого вивчення курорту. Науково-медичне товариство вважало, що “для визнання Очакова курортним місцем необхідно можливо повне обстеження метеорологічних, гідрологічних і ґрунтових умов даної місцевості”. В 1927 р. детальним вивченням кліматичних умов курорту, на прохання страхаси, знову зайнялась комісія Мико-

лаївського наукового медичного товариства під керівництвом голови товариства професора С.М. Образцова. Комісія встановила близькість кліматичних властивостей Очакова і курортів Анапи та Новоросійська і рекомендувала влаштування в Очакові профілактичних і лікувальних закладів, перш за все для лікування кісткового та залозистого туберкульозу, рахіту. Подальше дослідження Очаківського курортного регіону проводилось створеним в 1928 р. Одеським науково-дослідним інститутом курортології.

Інтенсивний розвиток курорту почався в 60-ті роки, коли різні міністерства і відомства стали будувати на узбережжі десятки пансіонатів, баз та будинків відпочинку. З 1966 р. почало функціонувати Очаківське об'єднання пансіонатів – провідна здравниця системи курортів профспілок, яка в 1972 р. в числі перших почала приймати батьків з дітьми, ставши одним з найбільших в республіці закладів сімейного відпочинку. Характерною особливістю цієї здравниці стало доповнення відпочинку кваліфікованим лікуванням, що забезпечувалось поступово відкритими тут кабінетами фізіотерапії, інгаляції, масажу, ЛФК, психо- і фітотерапії, проведенням гальваногрязевих процедур, електросну, парафінолікування, функціональної діагностики і лабораторних досліджень. Відкриття водолікувальниці на 14 ванн з відділенням гідропатії дозволило з 1 липня 1992 р. перетворити об'єднання пансіонатів відпочинку на об'єднання санаторно-курортних закладів. Воно складалося з санаторію матері та дитини цілорічного функціонування «Очаків» на 210 місць для лікування захворювань органів дихання та нервової системи, пансіонату з лікуванням «Примор'я» на 250 місць взимку і 608 місць літом та двох сезонних пансіонатів відпочинку – «Травневий» на 750 місць і «Прибій» на 494 місця.

Рада Міністрів УРСР 20 березня 1969 р. постановою № 197 затвердила «Схему медичного зонування Одеського курортного району», до складу якого увійшла й Очаківська медична зона. Згідно з доданим описом, ця зона охоплювала узбережжя між Тилігульським та Бузьким і Дніпровським лиманами, до неї також входила ділянка Кінбурнської коси. Сприятливі кліматичні умови, низька відносна вологість повітря, наявність цілющих грязей визначали курортні ресурси зони.

Сама Очаківська медична зона, згідно зі «Схемою...», поділялась на такі підзони:

– Коблево-Рибаківську, що охоплювала береги моря та лиманів: Тилігульського – на заході і Березанського – на сході. В глиб материка зона поширювалась на 8–10 км.

– Власне Очаківську, що на заході проходила вздовж берега Березанського лиману, а на сході – до Аджигольської коси Дніпро-Бузького лиману.

– Парутинську, яка на півдні і сході охоплювала територію узбережжя Дніпровського та Бузького лиманів. В глиб материка зона поширювалась на 5–10 км від узбережжя.

– Кінбурнську, яка на сході межувала з Херсонською областю, в інших напрямках кордон підзони проходив узбережжям моря.

Усі підзони Очаківської медичної зони вказаною постановою Ради Міністрів були визначені для розташування бальнеокліматичних санаторіїв та закладів відпочинку.

Статус курорту Очаків одержав у 1971 р. В 1977 р. Рада Міністрів України затвердила округ і зони санітарної охорони курорту Очаків, а Миколаївський облвиконком в 1979 р. – Положення про курорт.

Кабінет Міністрів України 15 грудня 1997 року прийняв постанову № 1391, згідно з якою м. Очаків і села Василівка, Покровське, Покровка та Чорноморка Очаківського району віднесені до курортних населених пунктів. І хоч в Україні в жовтні 2000 р. був прийнятий “Закон про курорти”, національне курортне законодавство ще не розвинуто. Тому багато курортних питань в Очакові ще чекають свого вирішення.

Сьогодні на Очаківському узбережжі розташовано більш як 40 здравниць загальною місткістю до 10 тис. місць, де щорічно оздоровлюється близько 100 тис. чоловік.

Чудовим місцем відпочинку є також Кінбурнська коса. Тут створено однойменний регіональний ландшафтний парк загальною площею 17890,2 га, що включає територію Кінбурнського півострова і прилеглу кілометрову акваторію Чорного моря, Дніпро-Бузького лиману та Ягорлицької затоки в межах Очаківського району. Парк має чудові пляжі, цілинні ділянки піщаного степу, водно-болотні угіддя, озера, місця природного нересту риби, гніздування, пролітання і зимування птахів, рідкісні види рослин і тварин, занесені в Червону книгу України і Європейський червоний список.

Провідним санаторно-курортним закладом на курорті Очаків залишається Очаківське об'єднання санаторно-курортних закладів, яке входить в систему Закритого акціонерного товариства лікувально-оздоровчих закладів профспілок України “Укрпрофоздоровниця”.

На курорті також діє дитячий санаторій “Сонячний” для дітей віком від 7 до 14 років із хронічними неспецифічними захворюваннями органів дихання. Лікування тут здійснюється методами апаратної фізіотерапії, ЛФК, кліматопроцедурами.

В Очакові також є санаторій “Золотий колос”, де лікуються переважно дорослі і діти – жителі села, два дитячих оздоровчих центри санаторного типу системи “Укрпрофтур”, санаторій ім. Р.Г. Судковського на Чорноморській косі. Решта установ – заклади оздоровлення і відпочинку. Серед них все більшу частину складають приватні установи.

Тенденція пріоритетного розвитку санаторного лікування, що спостерігалась в останні роки, а також наявні запаси природних лікувальних факторів сприяють перетворенню в перспективі Очакова на значний, не тільки кліматичний, а й бальнеогрязевий курорт.

Основою санаторно-курортного лікування і реабілітації є використання природних фізичних лікувальних ресурсів. Таке лікування багатьох хвороб має певні переваги перед традиційним лікуванням хімічними медикаментами, виготовленими фармацевтичною індустрією.

Сьогодні класична медицина досягла значних успіхів, спираючись на розвинуті лікувальні технології з інтенсивним і всезростаючим застосуванням фармакологічних препаратів. Але якраз у цьому все більше і проявляються негативні сторони сучасного медичного втручання в організм людини. Лікарям важко зорієнтуватись у десятках тисяч ліків, тому, за експертними оцінками, майже в половині випадків вони припускаються помилок при призначенні медикаментів. Навіть при правильному призначенні ліків зростає кількість їх негативних побічних проявів. Адже, зцілюючи в одному, вони шкодять в іншому. Тепер уже всіма – і медиками, і пацієнтами – визнано, що нешкідливих синтетичних ліків не буває (“Ваше здоров'я”, 20.11.2009). “Ще стародавні цивілізації (шумери, єгиптяни, елліни) ототожнювали поняття ліків і отрути. Трохи гіперболізуючи, можна стверджувати, що історія

людства, медицини й лікознавства – це постійне протистояння між благом, що несуть ліки, і їх негативними властивостями”, – стверджують спеціалісти Державного фармакологічного центру Міністерства охорони здоров’я (“Ваше здоров’я”, 3.09.2010).

У наш час з’являються тисячі нових хімічних медичних препаратів, вдосконалюються лікувально-діагностичні технології, але це, на жаль, у більшості випадків не веде до бажаного одужання людства, загальна захворюваність продовжує зростати, в першу чергу, хронічними хворобами, які, знову ж таки, не мають достатньо ефективного лікування. Таким чином, людство зараз “вариться у фармацевтичному котлі”, що реально загрожує його майбутньому.

Сучасний світ також охоплює епідемія медичних помилок. До них належать не тільки неправильне використання медпрепаратів, підміна їх на фармацевтичному ринку фальсифікатами, а й часто неправильне ведення лікувального процесу, лікарняні інфекції тощо. Медична статистика Великої Британії свідчить, що медичні помилки є третьою, після ракових та серцево-судинних захворювань, причиною смерті її жителів. У США медичні помилки входять до п’ятірки причин, через які американці гинуть частіше, ніж в автокатастрофах. За даними Всесвітньої організації охорони здоров’я, в Україні через помилки лікарів щодня помирає 6–7 хворих і втричі більше стає інвалідами (“Голос України”, 11.04.2009).

Виходячи з цього, у високорозвинутих країнах в останні десятиліття все більшого розвитку набуває так звана «альтернативна» медицина, тобто альтернативна до застосування хімічних фармацевтичних засобів. Відтак на провідне місце виходить лікування природними фізичними лікувальними ресурсами, що найбільш ефективно здійснюється в санаторно-курортних закладах.

“Таке лікування, безперечно, має суттєві позитивні сторони. Так, лікування природними факторами, на відміну від медикаментозних засобів, є найбільш фізіологічне і природне для організму людини. Показання для такого лікування дуже широкі, а обмеження – зовсім вузькі, конкретні і чітко окреслені. Природні лікувальні фактори без шкоди організму мобілізують резервні можливості його, як правило, не викликають побічних проявів. Доведено, що природні лікувальні засоби істотно впливають

на стійкість і опірність організму щодо шкідливих дій, сприяють розвиткові функціональних можливостей основних систем організму, його захисно-приспосувальних реакцій” (“Санаторій. Маркетинг. Медична діяльність”. Київ, 2008).

Щодо недоліків, то вони, як у кожній справі, є також і в курортній галузі. Але це переважно недоліки організаційного характеру, а не вади лікування, як у медикаментозній терапії. Відомий учений-фізіотерапевт професор В.С. Улащик, говорячи про фізіотерапію, якою і є санаторно-курортне лікування, підкреслив: “Сегодня возможности и уровень физиотерапии таковы, что она должна рассматриваться не просто как быстро развивающаяся отрасль медицины, но и как показатель культуры нации. Ибо только необразованный или недобросовестный человек будет использовать или назначать лекарства, имеющие многие побочные эффекты, если терапевтического результата во многих случаях можно достичь применением более простых и доступных физических методов лечения” (цит. по М.В. Лободі, 2004). Відомо також, що економічний і соціальний ефект використання фізичних методів лікування значно переважає медикаментозну терапію.

Лікування природними факторами в спеціалізованих санаторно-курортних закладах України спирається на розвинуту вітчизняну курортну науку, є доказовим, здійснюється згідно із затвердженими Міністерством охорони здоров'я протоколами санаторно-курортного лікування. Висока медична і соціальна ефективність його підтверджена значним позитивним історичним курортним досвідом. Діяльність будь-якого курорту, в тому числі й Очакова, є переконливим свідченням цього, адже Причорномор'я – це один із найбагатших курортних регіонів нашої країни.

Очаківське об'єднання санаторно-курортних закладів

Згідно з рішенням Української республіканської ради профспілок від 15 листопада 1965 р., Одеська територіальна рада по управлінню курортами профспілок прийняла від місцевої влади на західній околиці м. Очакова незавершене будівництво бази відпочинку на невпорядкованій території площею 7 га.

Облаштувавши отримані корпуси (літній і зимовий), отримавши додатково 93 га території, закінчивши будівництво ще двох спальних корпусів (літнього і зимового) по 72 ліжка кожний і реконструкцію їдальні, **15 травня 1966 р.** будинок відпочинку “Очаків” прийняв перших відпочиваючих. Це і є день народження здравниці. Вона почала працювати як заклад цілорічного функціонування для дорослих і батьків з дітьми за 12-денними та подвійними 24-денними путівками. До кінця року було збудовано ще два спальних корпуси, літній кінотеатр на 600 місць, танцювальний майданчик площею 600 кв. м, спуск на чудовий піщаний пляж (завдовжки 5 км) з акваторією мілкого теплого моря, здійснено значне озеленення і благоустрій території. Таким чином, в корпусах було розгорнуто 272 ліжка. Крім того, на окремій території біля моря було встановлено 33 літні дерев'яні будиночки на 60 ліжок, а також влаштовано наметове містечко на 400 ліжок. За перший, 1966-й, рік діяльності при 732 ліжках (з них 112 – зимові) було оздоровлено (в перерахунку на 12-денні путівки) 7228 стаціонарних і 433 курсових відпочиваючих.

У наступному, 1967-му, році будинок відпочинку вже мав 6 спальних корпусів на 488 ліжок (з них 2 корпуси цілорічного функціонування на 112 ліжок), 75 літніх будиночків на 360 місць і наметове містечко на 100 місць, а всього – 948 місць.

У перші роки своєї діяльності здравниця інтенсивно розбудовувалась. У 1969 р. вона вже мала 1320 ліжок. До складу будинку відпочинку, окрім 6 спальних корпусів, 204 літніх будиночків і наметового містечка на 110 ліжок, входили: дві їдальні, літній кінотеатр, бібліотека з читальним залом, медпункт, літній танцю-

вальний майданчик, пральня, дві котельні з душовими, три артезіанські свердловини, адміністративний корпус, господарські служби, спортивний майданчик, тисячі висаджених дерев, кущів, квітів тощо. За рік було оздоровлено (за 12-денними і подвійними путівками в спальних корпусах і літніх будиночках) 15030 відпочиваючих, в наметах – 920 відпочиваючих, а також 5707 відпочиваючих за 1–2-денними путівками і 143 відпочиваючих за курсівами харчування без житла.

Такий інтенсивний розвиток здравниці спричинив перетворення будинку відпочинку “Очаків” з 1 січня 1970 р. на “Об’єднання пансіонатів відпочинку на курорті Очаків”. На початку 1971 р. об’єднання підпорядковується вперше створеній Миколаївській територіальній раді по управлінню курортами профспілок. Розбудова здравниці набула нового кількісного і якісного розвитку. Якщо в 1971 р. об’єднання мало 1689 ліжок (з них 324 – цілорічні), в 1973 р. їх було вже 1789: в цілорічному пансіонаті “Очаків” – 800 ліжок (324 – зимові), в сезонних пансіонатах (з 8 травня до 1 жовтня) “Травневий” – 625 ліжок і “Прибій” – 364 ліжка. Збільшення ліжкового фонду об’єднання на початку 70-х років відбувалось за рахунок введення в дію завершеного будівництва нового 5-поверхового корпусу, надбудови поверху над двоповерховими літніми корпусами і встановлення додаткових комплексів літніх будиночків. Значна частина розширення матеріальної бази здравниці здійснювалась різними підприємствами і організаціями – забудовниками і дольовиками – на договірних засадах. В 1976 р. об’єднання пансіонатів відпочинку нараховувало 1948 ліжок, з них 324 – ліжка зимові; в 1980 р. було вже 2040 ліжок.

Найбільшу ліжковість здравниця мала в 1986–1988 роках – 2114 місць (у пансіонаті “Очаків”: 894 ліжка – влітку і 338 – взимку, в сезонних пансіонатах “Травневий” і “Прибій” – відповідно 750 і 470 ліжок). У цей час щорічно в усіх пансіонатах об’єднання оздоровлювалось більше 40 тис. відпочиваючих (у перерахунку на 12-денні путівки), з них 20–25 тис. – за сімейними путівками і 10–11,5 тис. дітей. З 1989 р. почалося поступове зменшення ліжковості об’єднання (в 1989 р. до 2075 ліжок, в 1990 р. – 1997 ліжок тощо). Це відбувалося з різних причин: вивільнення окремих приміщень для розширення медичної служби, розукрупнення і підвищення благоустрою палат, продаж застарілого пансіонату

“Травневий”, списання частини зношених будиночків у пансіонаті “Прибій”.

Із самого початку діяльності здравниці в ній, як і належить, було створено медичний пункт. У будинку відпочинку “Очаків” працювали лікарі – терапевт і педіатр. Медпункт розміщувався в адміністративному корпусі, в одній невеликій кімнаті, яка була одночасно і кабінетом лікаря, і медсестринською; згодом було також влаштовано ізолятор. Медичний персонал не тільки надавав медичну допомогу відпочиваючим при потребі, а й проводив оздоровчу роботу – призначались кліматичні процедури, лікувальна фізкультура, проводились різноманітні профілактичні заходи.

Цікавим є, як у той час визначалась ефективність оздоровлення. В кожний заїзд на початку і при виїзді визначались самопочуття, артеріальний тиск і вага відпочиваючих, а також проводились спірометрія і динамометрія. Виділялась контрольна група з такими категоріями відпочиваючих: 150 чол. з нормальною вагою, 75 чол. з надлишковою вагою і 15 чол. з дефіцитом ваги. В кожній з цих категорій визначалась кількість досліджуваних, що додали ваги, знизили її і без змін. Також виділялося 150 чол. з нормальними і 15 чол. із зниженими показниками спірометрії, а також у 150 чол. проводилась динамометрія. В будинку відпочинку “Очаків” щорічна позитивна динаміка цих показників у переважаючої більшості відпочиваючих свідчила про доволі високу ефективність оздоровлення.

Особливо інтенсивного розвитку медична частина набула в період її функціонування в об’єднанні пансіонатів відпочинку. Після реорганізації здравниці медпункт був розміщений у двох суміжних кімнатах в новому спальному корпусі № 7. В новому адміністративному корпусі розмістили також стоматологічний і фізіотерапевтичний кабінети та ізолятор на 6 ліжок. У пансіонатах “Прибій” і “Травневий” були створені свої медпункти в літніх будиночках. Займали вони по одній кімнаті, а друга зблокована кімната слугувала ізолятором на 3 ліжка. На пляжі при рятувальній станції також було створено медпункт. В 1974 р. в об’єднанні цілорічно вже працювали лікарі – терапевт і стоматолог, зубний лікар – і 6 медсестер. У літній оздоровчий сезон додатково працювали ще 3 педіатри, 4 медсестри і 2 інструктори ЛФК. В 1975 р. була проведена реконструкція двох окремих двоповерхових бу-

диночків, де на початку сезону відкрили новий медпункт у складі кабінету лікаря, приймальні, медсестринської, маніпуляційного, фізіотерапевтичного та інгаляційного кабінетів. Тут же влаштували 4 ізолятори по 5 ліжок в кожному. В приймальному відділенні об'єднання також було 2 ізолятори по 2 ліжка для хворих з особливо небезпечними інфекціями.

В 1981 р. медичній службі об'єднання виділили нові приміщення: вона зайняла перший поверх спального корпусу № 1, де розмістились 20 кабінетів. За рік амбулаторна допомога була надана 13,9 тис. відпочиваючих, з них 2 тис. – діти. Так, тільки в фізіотерапевтичних кабінетах здійснено 18,5 тис. процедур, стоматологічну допомогу отримало 7 тис. відпочиваючих. Окремо знаходився зал ЛФК.

У травні 1986 р. Очаківське об'єднання пансіонатів відпочинку майже на рік прийняло відселених жителів Чорнобильської зони. Це були матері з дітьми. В зв'язку з тим, що діти були віком не тільки до 4-х років, яких звичайно приймали за путівками, а й до 1-го року, в приміщенні медслужби довелося організувати молочну кухню для грудних дітей. За літо в здравниці знаходилось майже 5 тис. дорослих і дітей. З того часу щорічно в об'єднання на оздоровлення і лікування приїжджали, переважно з північних областей України, як сім'ї ліквідаторів, так і жителі з евакуйованих районів, а також із регіонів, що зазнали радіаційного впливу. За період 1986–2006 рр. у здравниці лікувалось і відпочивало майже 170 тис. потерпілих від Чорнобильської катастрофи. Переважну кількість їх складали діти. Більшість дітей прибувала з Рівненської, Київської, Житомирської областей, решта (до 3%) – з інших областей.

Як показали результати лікарських обстежень, більшість дітей, які прибували за путівками із зон радіоактивного впливу, мали різні хронічні захворювання. Враховуючи кліматичний профіль здравниці, основна маса направлених сюди дітей (59–60%) мала хронічні захворювання верхніх дихальних шляхів (переважно хронічні бронхіти). Значна кількість дітей, через ураження імунної системи, мала прояви алергічної астми, 10–15% дітей страждали на захворювання нервової і серцево-судинної систем. Хворими виявились діти всіх вікових категорій. В останні роки, через часову віддаленість катастрофи, категорію потерпілих стали складати старші вікові групи дітей і підлітки.

З того часу (з 1986 р.) постійно, щорічно, потерпілі від Чорнобильської катастрофи оздоровлювались в Очаківській здравниці. Це, в свою чергу, стимулювало подальший розвиток медичної служби закладу. Так, уже в червні 1986 р., на додаток до всіх перерахованих медичних кабінетів, почав функціонувати кабінет психотерапії з двох кімнат, в 1987 р. організовано кабінет кисневих коктейлів та фітотерапії.

В 1988 р. медичній службі був переданий ще й другий поверх корпусу, що значно розширило лікувальну базу об'єднання пансіонатів відпочинку. В штаті з'явився лікар-фізіотерапевт, розширились існуючі і відкрились нові кабінети: гінекологічний, електрогрязелікування, електросну, парафінолікування, лікувальної косметики, клінічна лабораторія. В окремому приміщенні влаштована сауна з масажним кабінетом. Усе це привело до перетворення медичної служби на госпрозрахунковий оздоровчий центр.

У 1990 р. в оздоровчому закладі почав прийом лікар-невропатолог, відкрились кабінети рефлексотерапії та лазеротерапії. В кінці року була здана в експлуатацію прибудована до найбільшого спального корпусу № 7, що функціонував цілорічно, водолікувальниця на 12 ванн, з 2 ваннами душ-масажу і відділенням гідропатії. Вже за 1991 р. у водолікувальниці була відпущена 18891 процедура, а в лікувальних кабінетах: кисневої і фітотерапії – 35000 процедур, апаратної фізіотерапії – 14980, інгаляцій – 14370, масажу – 7500, в інших кабінетах – ще майже 20 тис. процедур.

Такі обсяги медичної роботи спричинили реорганізацію в липні 1992 р. “Об'єднання пансіонатів відпочинку на курорті Очаків” в “Очаківське об'єднання санаторно-курортних закладів” на 1984 ліжка. В об'єднанні нового статусу були виділені санаторій для дітей з батьками “Очаків” на 210 ліжок цілорічного функціонування і пансіонат з лікуванням “Примор'є”: влітку – на 350 ліжок і взимку – на 250 ліжок. Ці підрозділи спеціалізувались на лікуванні хворих із захворюваннями органів дихання і нервової системи. До складу об'єднання також входили сезонні пансіонати сімейного відпочинку “Прибій” – на 494 ліжка і “Травневий” – на 750 ліжок. Госпрозрахунковий оздоровчий центр було перетворено на лікувально-діагностичне відділення, кабінет ЛФК з підвального приміщення в адмінкорпусі було переведено в окре-

мий, реконструйований, фізкультурно-оздоровчий корпус у складі зали ЛФК, кабінетів механотерапії та масажу. Водолікувальниця, стоматологічна служба (кабінети лікування і протезування) та лікувальна сауна (з масажем) знаходились також в окремих приміщеннях. Враховуючи встановлений у здравниці провідний профіль – лікування органів дихання, наприкінці року було відкрито кабінети галотерапії (в двох кімнатах) і аероіонотерапії.

В 1993 р. – першому повному році діяльності об'єднання санаторно-курортних закладів – в його штаті було 12 лікарів цілорічно і 21 середній медпрацівник, на літній період додатково вводились 3 посади педіатрів.

У 1996 р. в об'єднанні ввели в експлуатацію після тривалої реконструкції спальний корпус № 4 на 66 найбільш благоустроєних ліжок, сьогодні в цьому корпусі розміщені також декілька палат підвищеного комфорту.

В 1998 р. після закінчення літнього оздоровчого сезону, в зв'язку із зменшенням обсягів обслуговування “чорнобильців”, було прийнято рішення в осінньо-зимовий період не здійснювати лікувально-оздоровчу діяльність. Так здравниця перейшла на сезонну роботу. В 1999 р. пансіонат з лікуванням “Примор'є” було ліквідовано, а його ліжковість приєднана до санаторію “Очаків”, який таким чином збільшився з 250 до 775 ліжок сезонного функціонування. Пансіонати сімейного відпочинку “Прибій” і “Травневий” були перетворені на сезонні пансіонати з лікуванням для дорослих і дітей. Пансіонат “Травневий” в 2000 р. ліквідовано шляхом продажу.

В березні 2000 р. об'єднання як медичний заклад вперше (одразу після запровадження акредитації в нашій країні) отримало в Міністерстві охорони здоров'я України **акредитаційний сертифікат вищої категорії і ліцензію на право ведення медичної практики**. З того часу здравниця періодично в установленому порядку поновлює сертифікат і ліцензію.

В 2002 р. клініко-діагностична лабораторія об'єднання вперше отримала «Атестат акредитації на право проведення вимірювань у сфері державного метрологічного нагляду». В 2006 р. лабораторія при повторній акредитації отримала **«Свідоцтво про акредитацію»**, яке у встановлені строки також поновлюється.

Вже більше 10 років здравниця плідно співпрацює з науковими закладами. Ще в липні 1997 р. об'єднання відвідали два

асистент-професори аюрведичного відділення університету міста Тірупаті штату Андхра-Прадеш (Індія), які прочитали медичним працівникам здравниці лекції з індійської медицини та продемонстрували деякі східні лікувальні методи, прийнятні в курортології. В 1997–2002 рр. лікарями об'єднання під керівництвом завідуючого кафедрою фізіотерапії Київського інституту вдосконалення лікарів проф. Самосюка І.З. виконана науково-дослідна робота з вивчення ефективності лікування в новому кабінеті КАФФ (аромофонофітотерапії) за даними вегето-судинних показників і функцій зовнішнього дихання у хворих дорослих і дітей. Результати виявилися цілком позитивними, і з того часу кабінет КАФФ успішно діє.

В 2004 р. об'єднання уклало з Українським науково-дослідним інститутом дитячої курортології і фізіотерапії (Євпаторія) договір про співпрацю. Згідно із цим договором, у здравниці відбувся регіональний семінар, додатково впроваджені 3 нові методики лікування. Також були розроблені і затверджені для використання:

- «Стандарти дій при невідкладних станах» для дорослих і дітей;
- «Методики проведення та відпуску кліматичних, фізіотерапевтичних та бальнеологічних процедур» з урахуванням особливостей призначення в курортній педіатрії.

З 2006 р. об'єднання також укладає щорічні договори про співпрацю з Українським науково-дослідним інститутом медичної реабілітації та курортології (Одеса). У 2007 р. були затверджені адаптовані до нашої здравниці тимчасові «Стандарти санаторно-курортного лікування» дорослих і дітей, схвалені Науково-методичною медичною радою при Представництві ЗАТ “Укрпрофоздоровниця” у м. Миколаєві (голова ради – провідний науковий співробітник цього інституту д-р мед. наук В.О. Поберська).

Об'єднання на протязі останніх років також активно співпрацює з Науково-методичним центром “Медичні інноваційні технології” (Київ) у питаннях оновлення фізіотерапевтичної апаратури. Так, у цієї структури за останні чотири роки було придбано біля двох десятків ексклюзивних лікувальних апаратів.

Згідно з вимогами акредитації, в об'єднанні розроблені і наказом головного лікаря в березні 2004 р. затверджені кри-

терії якості санаторно-курортного лікування. Ефективність санаторно-курортного лікування дорослих і дітей у здравниці вже на протязі багатьох років стабільно висока. Всі хворі діти в обов'язковому порядку в перші дні після прибуття обстежуються в діагностичному кабінеті і лабораторією. В результаті уточнюється діагностика. При цьому у 90 % дітей додатково виявляються різні захворювання, які не відповідають визначеному профілю здравниці, але наявна лікувальна база дає можливість призначати лікування переважної більшості встановлених супутніх захворювань.

У процесі лікування хворих дітей (18–24 дні) вони отримують кожний день 3–4 процедури, враховуючи фізіологічні показники. Переважно це процедури середнього навантаження (інгаляції, електросвітлолікування, ЛФК). Водні процедури застосовуються в окремих випадках як додаткові. Всі діти приймають клімато-процедури.

В результаті комплексного санаторно-курортного лікування ефективність оздоровлення дітей в Очаківському об'єднанні санаторно-курортних закладів має достатньо високі показники. Так, щорічно в кожному оздоровчому сезоні 99,8–99,9 % дітей, що отримували в здравниці лікування, вибувають зі встановленою ефективністю лікування за показниками “покращення” і “значне покращання стану”.

Правлінням ЗАТ “Укрпрофоздоровниця” і Департаментом організації та розвитку медичної допомоги населенню МОЗ України в червні 2005 р. були затверджені Положення про реабілітаційні відділення в ДП “Очаківське ОСКЗ”, погоджені з Управлінням охорони здоров'я Миколаївської облдержадміністрації. Згідно з наказом Правління ЗАТ (жовтень 2005 р.), в здравниці повинні бути відкриті такі відділення реабілітації: дітей з хронічними неспецифічними захворюваннями органів дихання у супроводі батьків; дітей із захворюваннями вегетативної та периферичної нервової систем у супроводі батьків; дітей, потерпілих від наслідків аварії на ЧАЕС. Але в зв'язку з тим, що при тендерних закупівлях реабілітаційні путівки з 2006 р. закуповуються тільки для декількох десятків хворих, замість відділень у здравниці були відкриті окремі реабілітаційні ліжка у діючих однопрофільних відділеннях, які в будь-який час об'єднання може розгорнути в повноцінні відділення.

Окрім звичайного оздоровлення і санаторного лікування, Очаківське об'єднання має досвід обслуговування особливо-го контингенту населення. Так, наприкінці 1988 р. – на початку 1989 р. в об'єднанні знаходилась на оздоровленні група батьків з дітьми з Чернівецької області в зв'язку з проявами там алопеції нез'ясованої етіології. А в зимовий період 1990/1991 рр. оздоровлювались переважно групи школярів цілими класами з Миколаївської і Рівненської областей, а також з Гомельської області Білорусі, для яких у здравниці була організована тимчасова школа. У вересні 2000 р. в об'єднанні знаходились на оздоровленні та лікуванні 322 дорослих і дітей із сіл Первомайського району Миколаївської області, які потерпіли від отруєння невстановленими хімічними речовинами. В 2001 р. здравниця повторно прийняла 183 потерпілих із цього ж, Первомайського, району.

З 20.08 по 21.09.2008 р. в санаторії “Очаків” пройшли оздоровлення і курс лікування по 18 днів дві групи дітей в кількості 111 чол. з районів Львівської області, що потерпіли від повені в липні 2008 р. У зв'язку з цим УкрНДІ медичної реабілітації та курортології (провідним науковим співробітником д-ром мед. наук В.О.Поберською) була розроблена відповідна комплексна програма відновлювального лікування і оздоровлення цих груп дітей в умовах курорту Очаків, а по завершенні їх перебування в санаторії лікарі об'єднання склали і опублікували результати проведеної з ними лікувально-оздоровчої роботи.

В теперішній час в Очаківському об'єднанні санаторно-курортних закладів діагностика і контроль лікування здійснюються в кабінетах функціональної діагностики, оснащених комп'ютерними комплексами “Пульмовент”, “Кардіолаб” та “Реоком”, кабінеті ультразвукової діагностики і лабораторії, де проводяться клінічні та біохімічні дослідження. В лікувальному процесі всі дорослі і діти отримують кліматопроцедури: геліо-, аеро- і таласотерапію. На лікувальному пляжі здійснюється також псамотерапія (лікування піском). У водолікувальниці діють: 12 ванн, де відпускаються штучні вуглекислі, хлоридно-натрієві, йодо-бромні, кисневі, скипидарні, перлинні, хвойні, бішофітні і фітоаромованні; 2 ванни підводного душ-масажу; лікувальні душі – дощовий, висхідний, циркулярний і душ Шарко. В лікувально-діагностичному 3-поверховому корпусі знаходять-

ся різноманітні фізіотерапевтичні кабінети, в яких здійснюються світлолікування (УФО, біоптрон, тубус-кварц та ін.), електролікування (гальванізація, електрофорез, ампліпульстерапія, діадинамотерапія, електростимуляція, електросон), UVЧ-терапія, дециметровхвильова терапія, КХЧ-терапія, магнітотерапія, ультразвукова терапія, д'арсонвалізація, лазеротерапія (в тому числі гідролазерний душ), аерозольотерапія (інгаляції, іонотерапія, галотерапія, синглетно-киснева терапія). Широко застосовується масаж, а в окремому корпусі влаштовані кабінети ЛФК (в комплексі занять є і лікувальна хореографія) та механотерапії. В здравниці також пропонуються нетрадиційні методи лікування: психотерапія, рефлексотерапія, аерокольоромузикотерапія (КАФФ), лікування за методами Фолля і Су-Джок та – в окремих приміщеннях – фітотерапія і сауна.

Лікування в об'єднанні здійснюється згідно з **“Протоколами санаторно-курортного лікування в санаторно-курортних закладах для дорослого населення”**, затвердженими наказом МОЗ України в лютому 2008 р., та **“Клінічними протоколами санаторно-курортного лікування дітей в санаторно-курортних закладах”**, затвердженими наказом МОЗ України в травні 2009 р. і адаптованими до умов і можливостей здравниці за участі спеціалістів УкрНДІ медичної реабілітації та курортології.

Харчування в двох їдальнях об'єднання раціональне та дієтичне, є заказне меню. Для дітей харчування 5-разове. Воно організоване у відповідності з погодженими Міністерством охорони здоров'я України **«Орієнтовними стандартами в організації харчування в санаторно-курортних закладах та картотеки страв»** та **«Рекомендованими нормами середньодобового набору продуктів харчування для одного хворого в санаторно-курортних закладах ЗАТ “Укрпрофоздоровниця”**», затвердженими УкрНДІ харчування і головним позаштатним дієтологом МОЗ України Швецем О.В.

Здравниця систематично в установленому порядку проходить сертифікацію послуг з тимчасового розміщення (проживання) і харчування, отримуючи відповідні документи від державного підприємства “Миколаївстандартметрологія”.

В теперішній час в Очаківське об'єднання санаторно-курортних закладів (981 ліжко) входять два лікувальні заклади – санаторій для дітей з батьками “Очаків” на 775 ліжок, пансіонат з лікуванням “Прибій” на 206 ліжок – та курортний

готель «Роксолана». Об'єднання має профіль – лікування хворих із захворюваннями органів дихання (нетуберкульозного характеру) і периферичної нервової системи.

Показаннями для санаторно-курортного лікування дорослих і дітей із захворюваннями органів дихання в нашій здравниці є:

- вазомоторний та алергічний риніт (вазомоторний риніт, різні алергічні риніти);

- хронічний назофарингіт;

- хронічні верхньощелепний синусит, фронтальний синусит, пансинусит, інші хронічні синусити;

- хронічні захворювання мигдаликів та аденоїдів (хронічний тонзиліт, гіпертрофія мигдаликів, гіпертрофія аденоїдів, гіпертрофія мигдаликів одночасно з гіпертрофією аденоїдів);

- хронічні ларингіт, ларинготрахеїт;

- хронічні бронхіти;

- хронічні обструктивні хвороби легень;

- муковісцидоз;

- наслідки перенесеної пневмонії (аденовірусна пневмонія, вірусна пневмонія, стрептококова пневмонія, інші пневмонії);

- бронхіальна астма (астма з переважанням алергічного компонента, неалергічна астма, змішана астма, інші астми).

Показаннями для санаторно-курортного лікування дорослих із захворюваннями нервової системи є:

- дегенерація міжхребцевих дисків у шийному, грудному і поперековому відділах;

- функціональні та інші порушення нервової системи (неврастенії гіпер- та гіпостенічної форми, неврози, астенічні, неврозоподібні стани);

- нейроциркуляторна дистонія;

- розлади вегетативної нервової системи (вегетативно-судинна дисфункція, зумовлена інфекцією, інтоксикацією, травмами, ендокринними порушеннями);

- деформуючі дорсопатії (кіфоз, лордоз, сколіоз, остеохондроз хребта).

Показаннями для санаторно-курортного лікування дітей із захворюваннями нервової системи в нашій здравниці є:

- розлади вегетативної нервової системи (вегето-судинні дисфункції, обумовлені інфекцією, інтоксикацією, травмами, ендокринними порушеннями);

– функціональні та інші порушення нервової системи (неврастенії гіпер- та гіпостенічної форми, неврози, астенічні неврозоподібні стани);

– енурез;

– наслідки черепно-мозкових травм;

– дитячий церебральний параліч (спастичний церебральний параліч, спастична диплегія, спастична геміплегія, дискінетичний церебральний параліч, атактичний церебральний параліч, дитячий церебральний параліч, інші церебральні паралічі);

– деформуючі дорсопатії (кіфоз, лордоз, сколіоз).

Санаторій і пансіонат працюють сезонно – в літній період лікуються та оздоровлюються дорослі і діти. Курортний готель працює цілорічно.

Окрім діагностично-лікувального комплексу об'єднання має хорошу культурно-розважальну базу. До послуг відпочиваючих – клуб з бібліотекою і читальним залом, літній кіноконцертний зал, дитячі ігрові майданчики, атракціони, відеозал, танцмайданчик, дискотека. Добре оснащене спортивне містечко з футбольним, баскетбольним і волейбольним полями, тенісним кортом. Центральний спуск до моря – “Алея казок” – веде до пляжу і човнової станції, де можна взяти напрокат човен і водний велосипед. Організуються екскурсії по Очакову, в його музеї, в міста Миколаїв, Одесу, Херсон, Національний історико-архітектурний заповідник “Ольвія”, морські прогулянки на острів Березань і Кінбурнську косу.

Добре розвинуті культурно-масовий і спортивно-оздоровчий сектори дозволяють проводити на базі здравниці масштабні заходи. Наприклад, в липні 2000 р. на базі об'єднання було проведено Всеукраїнський фестиваль “Веселка” для дітей-сиріт і дітей з багатодітних сімей з одночасним їх оздоровленням. Цей фестиваль проходив у нашій здравниці також в 2001 і 2002 рр. В останні роки щорічно в об'єднанні проходять Всеукраїнські фестивалі самодіяльного театрального мистецтва “Від Гіпаніса до Борисфена”. В здравниці вже традиційно обласний комітет профспілки працівників охорони здоров'я проводить обласні спартакіади медпрацівників.

Колектив здравниці постійно докладає багато зусиль, щоб усі, хто її залишає, мали хороше враження. Ось один з відгуків, розміщений 14 грудня 2007 р. в газеті “Чорноморська зірка”:

І досі приємно згадувати, як відпочивали ми, ветерани, влітку ц. р. в санаторії “Очаків”. Тож вирішили ми, хоч і з запізненням, висловити вдячність на адресу працівників оздоровчого закладу. Словом, низький уклін тим, хто створив для людей такі чудові умови для оздоровлення: зелень, чистота, чотириразове харчування, а поруч – Чорне море, кіно, екскурсії...

*В.П. Ковширін, учасник бойових дій,
Ф.П. Буділовський, інвалід війни 1 групи,
Миколаївська область*

Запис у Книзі пропозицій, заяв і скарг пансіонату “Прибій”, серпень 2008 р.:

На протяжении нескольких лет наше учебное заведение направляет учащихся на отдых и лечение в пансионат “Прибой”.

Благодарим коллектив за многолетнее полезное сотрудничество и всегда радушный прием. В период отдыха в вашей замечательной здравнице наши дети получают хорошее лечение и много положительных эмоций. Нами отмечено, что дети, отдохнувшие в вашем пансионате, значительно меньше болеют в осенне-зимний период.

Особая благодарность директору пансионата “Прибой”, сотрудникам здравницы и медицинскому персоналу, которые всегда очень внимательно и доброжелательно относятся к нам и нашим детям.

Желаем вашей здравнице дальнейшего процветания, а сотрудникам – здоровья и успехов. Храни Вас Бог!

*С.В. Соколова, исполнительный директор
Православной классической гимназии
им. Константина Богородского,
г. Ногинск, Московская обл., Россия*

А газета “Вісті Рівненщини” від 30 червня 2009 р. опублікувала такий лист:

Цього року моя сім'я відпочивала в санаторії “Очаків” (м. Очаків, Миколаївська обл.). Путівку матері та дитини надали в міському фонді соціального страхування... Дякуємо за отриману можливість оздоровити дітей в гарних умовах.

Найбільше вразило ставлення обслуговуючого та медичного персоналу санаторію до відпочиваючих. Уважність, ввічливість, турбота, безвідмовність та відповідальність – ці слова якнайкраще характеризують його роботу. Оздоровчі процедури, які призначає лікар санаторію, в комплексі з морським повітрям та водою загартовують вашу дитину на довгий період.

Варто подякувати колективу санаторію за організацію дитячого дозвілля. На території працюють бібліотека, кімната дозвілля для дітей та кінозал. Декілька разів на тиждень проводяться різноманітні екскурсії. Організуються дні іменинника, святкові вечори, вікторини та дискотеки.

Після такого відпочинку залишаються гарні спогади та бажання прийти сюди ще не раз.

Наталія Ковальчук, м. Рівне

За весь період існування здравниці (будинок відпочинку – об'єднання пансіонатів відпочинку – об'єднання санаторно-курортних закладів) її керівниками були: Вельдштейн Леонід Юхимович (1965–1971), Журавко Віктор Данилович (1971–1973), Беліков Юрій Іванович (1974–1975), Левченко Іван Іванович (1976), Березанська Таїсія Дмитрівна (1976–2000), Єрмілов Валерій Семенович (2000 – по теперішній час).

Директорами основних складових структур об'єднання були: пансіонату, який потім став санаторієм “Очаків”, – Формагей В.І., Бризгалова Л.Ф., Лінда К.В., Гордієнко С.І., Шеходанова Є.Т., Мазуренко Л.Г., Христенко Л.Ф., Фоміна Н.М., Ігнатов Ю.М., Климочко М.А. (в теперішній час); пансіонату “Травневий” – Ковтач А.Н., Ємельянов А.І., Костюк Ф.П., Климочко М.А., Карпицька Г.В.; пансіонату “Прибій” – Дем'янова М.П., Мазуренко Л.Г., Чайка Д.К., Левадний Д.К., Чорна М.П., Голубок О.І., Тетерюк Т.С., Бутурліна Г.П. (в теперішній час).

Із самого початку роботи здравниці до недавнього часу в ній все своє трудове життя сумлінно працювала бухгалтером, головним бухгалтером та заступником головного бухгалтера Бабченко Зінаїда Тимофіївна. На заслужений відпочинок з об'єднання пішли шановані ветерани колективу: шеф-кухар Мішуровська В.М., адміністратор їдальні Доценко І.І., кухар Чернова В.Г., офіціантка Чубарь М.Я., спеціаліст з кадрової роботи Романенко Р.Ю.,

заступник головного бухгалтера Грибонос Л.К., адміністратор пансіонату Погодаєв Я.І.

Золотим фондом здравниці є працюючі сьогодні ветерани колективу. Вже майже 35 років, з 1976 року, працює головним лікарем, а потім заступником головного лікаря об'єднання заслужений лікар України Березанська Таїсія Дмитрівна, також більше 30 років членами колективу є сестра-господиня санаторію "Очаків" Комар Олена Денисівна і художник-оформлювач Писаренко Михайлина Степанівна. Ще в 1972 р. в здравницю прийшла старшим економістом Загребельна Зінаїда Ярославівна, останні 18 років вона є заступником головного лікаря з економічних питань. З 1976 р. в колективі працює провідний інженер Маслюченко Людмила Гаврилівна, також з 1976 р. (але з перервами) працює спеціаліст з культурно-масової роботи Голубок Олексій Іванович. По 30 років в об'єднанні трудяться директор санаторію "Очаків" Климочко Михайло Антонович, сестра-господиня пансіонату "Прибій" Антонова Галина Іванівна, 20 років – директор пансіонату "Прибій" Бутурліна Галина Петрівна. В нашому колективі 27 років сумлінно працював висококваліфікований спеціаліст і чудова людина лікар-стоматолог Юрченко Леонтій Дем'янович, який, на жаль, передчасно пішов з життя. По 26 років самовіддано займаються улюбленою справою лікар завідувача відділенням Цапліна Людмила Георгіївна і старша медична сестра Авксентьєва Тетяна Іванівна, 18 років – лікар-педіатр завідувача відділенням Петрухіна Галина Леонідівна. Вже 25 років працюють заступник головного лікаря об'єднання з адміністративно-господарської частини Родидял Володимир Іванович, інженер Гонтаренко Олександр Ананійович і бухгалтер Жукова Валентина Анатоліївна. Більше 15 років у складі колективу шеф-кухар їдальні № 1 Литвин Марія Методіївна та інженер Глізнуца Вадим Борисович. Поряд з ветеранами також самовіддано трудяться десятки інших сумлінних працівників здравниці – як ветерани праці, так і молоді спеціалісти.

Колектив об'єднання має багато різноманітних нагород. Так, в 2007 р. дочірнє підприємство "Очаківське об'єднання санаторно-курортних закладів" ЗАТ "Укрпрофоздоровниця" стало одним з переможців національного бізнес-рейтингу за критеріями "Обсяг реалізованої продукції", "Продуктивність праці", "Чистий при-

буток" і "Заробітна плата" та отримало диплом переможця і медаль "Лідер галузі". Також здравниця стала лауреатом всеукраїнського рейтингу "Кращі підприємства України – 2008". Станом на 2009 рік об'єднання ввійшло в число 50 найкращих в Україні у рейтингу "Динаміка розвитку підприємства за критеріями, згідно з профілюючим КВЕД 85.11.3 – Діяльність санаторно-курортних закладів" за підсумками останніх трьох років. Здравниці вручено медаль "Business star 2009" та свідоцтво лідера економіки України – 2009.

Очаківське об'єднання санаторно-курортних закладів також бере участь у загальнонаціональному інформаційно-презентаційному проекті "Курорти і санаторії України".

За 45 років своєї діяльності Очаківська здравниця залишила помітний слід в багатьох напрямках вітчизняної санаторно-курортної справи. Так, за весь час в ній відпочивали, оздоровлювались і лікувались більше 1 млн громадян (дорослих і дітей) з усіх регіонів України та колишніх союзних республік. Сьогодні колектив продовжує вдосконалювати свою роботу і завжди радий бажаним гостям, яких тут щиро зустрінуть і зроблять усе можливе для приємного відпочинку, повноцінного оздоровлення та ефективного лікування.

Визначні місця Очакова і Очаківського краю

Свято-Нікольський собор. На час завоювання в 1788 р. турецького міста-фортеці Ачи-Кале в ньому знаходились п'ять мечетей і старовинна грецька Миколаївська церква. На місці взятої фортеці в 1791 р. з волі імператриці Катерини II за наказом катеринославського губернатора Василя Каховського військовими було засновано місто Очаків. Одну з мечетей (збудована ймовірно в середині XVII ст.), що знаходилась за межами турецької фортеці і найменше потерпіла від бойових дій, оскільки розташовувалась осторонь головних напрямків атак російської армії при штурмі, в 1794 р. переосвятили в майбутній православний храм. В 1804–1805 рр. над будівлею колишньої мечеті влаштували дерев'яний купол, до неї прибудували кам'яний вівтар, притвор і паперть. У 1806 р. прилеглий мінарет перетворили на дзвіницю. Церкву освятили в 1807 р. на пам'ять про взяття Очакова в день Святителя Миколи Мирлікійського і назвали Свято-Миколаївською фортечною. На цей час при церкві служили священник Федір Филипович, молодший священник Діонісій Сусідко (з царського дозволу змінив

прізвище на Судковський, дід майбутнього відомого художника-мариніста Руфіна Судковського) і дяк Василь Новицький.

Спочатку фортечна Свято-Миколаївська церква знаходилась у цивільному єпархіальному відомстві під управлінням Херсонської духовної консисторії. В липні 1827 р. Очаківська фортечна церква була переведена з єпархіального в управління обер-священника армії і флотів, якому підпорядковувалась безпосередньо, а з квітня 1834 р. – через армійського благочинного протоієрея Шпитальної церкви м. Миколаєва Софронія Самборського. В 1842 р. церква стала іменуватись військовим собором і в серпні 1846 р. відійшла в підпорядкування коменданта Очаківської фортеці. В 40-х роках XIX ст. церкву капітально відремонтували, в Миколаївському Адміралтействі перелили 111-пудовий дзвін, що розбився, і новий 165-пудовий дзвін в листопаді 1849 р. встановили на дзвіниці. В 1850 р. художник Григорій Булаков вперше зробив внутрішній художній розпис стін. Нова шестикутна дзвіниця була збудована в 1854 р.

У 1842 р. Діонісій Судковський, який прослужив у Очаківській церкві близько 40 років, був звільнений. На місце молодшого священника призначили його сина, Гавриїла. Протоієрейську посаду обіймав настоятель собору Іоан Єланський. Із скасуванням в 1845 р. посади протоієрея Гавриїл Судковський був звільнений і переведений в поселення Ізмаїлівку (Сичавку) Одеського повіту, а після смерті Єланського в 1846 р. його повернено в собор, де він прослужив беззмінно до 1906 р.

У період Кримської війни Кінбурнська фортеця в 1855 р. була зруйнована, а великий залізний ґратований хрест з пам'ятника О. Суворову перенесли в Очаків і прибили на фронтоні собору. Священик Кінбурнської Свято-Покровської фортечної церкви В. Зозулевич перевіз в Одеський кафедральний собор церковний скарб. В 1863 р. указом Святійшого Синоду Російської імперії кінбурнські церковні предмети були передані Очаківському собору. Серед цього скарбу було 36-фунтове Євангеліє великого формату, опорядковане сріблом і позолочене, та напрестольний срібний позолочений хрест, які мали надписи про те, що вони були піднесені О. Суворову нижніми чинами на пам'ять про перемогу на Кінбурнській косі 1 жовтня 1787 р. В соборі також зберігались давні свинцеві чаші і 12 святкових ікон грецької церкви турецького періоду та хоругви на веслах англо-французького флоту, які діста-

лись фортечному гарнізону після нападу союзників на очаківські батареї в ніч з 22 на 23 вересня 1854 р. Усі ці історичні предмети, насамперед “суворовські”, стали пам’ятками Очаківського собору і підкреслювали його військово-історичне значення.

В кінці 50-х – на початку 60-х років собор знову відремонтували і обновили іконостас. В 70-ті роки стіни храму були прикрашені трьома живописними картинами («Благословіння дітей», «Воскресіння Лазаря» і «Таємна вечеря») академіка живопису Руфіна Судковського, сина протоієрея Гавриїла Судковського.

В серпні 1863 р. собор вкотре (до цього в 1851 р.) з військового перевели в єпархіальне відомство з підпорядкуванням благочинному одеських церков. В кінці 1899 р. в Очакові закінчили будівництво нової, Свято-Троїцької, церкви для жителів міста, і собор в лютому 1900 р. знову був приписаний до штабу Очаківської фортеці з найменуванням його вже не фортечним, а військовим. Цьому сприяли відвідання собору імператором Олександром III з наслідником і передача Очаківському собору золотого хреста, заснованого в грудні 1788 р., у день взяття Очакова, який до цього зберігався в Головному штабі Військового міністерства. У вересні 1900 р. Очаківський собор відвідав протопресвітер військового і морського духовництва Російської імперії.

В листопаді 1890 р. при будинку на території собору з ініціативи Г. Судковського відкрилася школа грамотності для дітей, а в 1901 р. тут почала діяти церковноприходська школа. Також в 1901 р. одеський художник І.В. Саєнко в соборі відновив 64 образи, 4 євангельських сюжети на стінах і написав 5 нових картин, був перефарбований і позолочений іконостас. У цьому ж році Г. Судковський зібрав кошти і встановив у соборі дві меморіальні мармурові дошки з вибитими на них іменами офіцерів, що загинули в бою на Кінбурнській косі в жовтні 1788 р. і при штурмі Очакова в грудні 1788 р.

У квітні 1902 р. очаківський гарнізон і громадськість міста на Соборній площі урочисто відзначили 60-річчя священнослужіння протоієрея Гавриїла Судковського в Свято-Миколаївському соборі.

З метою зміцнення будівлі собор в 1906 р. перебудували, при цьому його фасади декорували в стилі російської архітектури XVII ст.

Після подій 1917–1920 рр. собор, зазнавши незначних руйнувань, продовжував діяти, але в травні 1922 р. комісія з вилучен-

ня церковних цінностей відібрала у нього основний церковний скарб та історичні предмети, які зникли безповоротно. Рішенням президії Очаківського райвиконкому 1 березня 1930 р. церкву закрили і всі 6 дзвонів зняли. В 1934 р. у приміщенні собору відкрили Палац піонерів. У період війни собор відновив свою діяльність, так було до 1950 р., коли його знову закрили, приміщення передали під Будинок культури, а потім знову влаштували Палац піонерів. В 1960 р. його передали під філію Миколаївського обласного краєзнавчого музею, яка з 1972 р. стала іменуватись Очаківським військово-історичним музеєм ім О.В. Суворова.

В 2000 р. музей перевели в інше місце, а приміщення собору повернули православній громаді. Тепер там Свято-Нікольський собор (в місті при старому некрополі вже декілька десятиліть діє Свято-Миколаївська церква), який є духовною, історичною і культурною пам'яткою Очакова та поступово відроджується. В цьому відродженні може взяти участь і кожний бажаючий з гостей міста-курорту, відвідавши його.

Пам'ятник О.В. Суворову. В період російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Олександр Васильович Суворов здійснював оборону району від Кінбурнської коси до Херсона. Отримав блискучу перемогу в Кінбурнській битві в жовтні 1787 р., що мало велике значення для подальшого перебігу війни. В цьому бою отримав поранення. Брав участь у боях при облозі військами Г.О. Потьомкіна турецької фортеці Ачи-Кале (Очакова). На пам'ять про ці події (120-ліття Кінбурнської перемоги) в 1904 р. було прийнято рішення про встановлення пам'ятника О.В. Суворову в Очакові, біля військового собору, для чого був проведений громадський збір коштів.

Через те що площа перед собором розмивалася дощовими потоками, її укріпили підпірною стіною. В квітні 1907 р. комендант Очаківської фортеці генерал Григор'єв наказав військовим провести роботи з благоустрою площі: “устроить всю местность насколько возможно лучше и красивее, дабы и мы, и наши последователи могли любоваться этим уголком Очакова, а при торжественном открытии памятника не стыдно было бы показать обстановку его приезжим на праздник гостям”.

Урочисте відкриття пам'ятника О.В. Суворову відбулося 1 жовтня 1907 р. на Соборній площі Очакова (тепер сквер біля Свято-Миколаївського собору) за участі делегацій від Одеського

військового округу і полків, що брали участь у Кінбурнській битві. Всім військовим – учасникам торжества видали нагрудний знак з написом: “1787–1907 гг. В память о Кинбурнском бое и о Суворове”.

П'ятиметровий пам'ятник створив одеський скульптор Б.В.Едуардс. На постаменті з необроблених гранітних плит встановлена 2-метрова бронзова скульптура полководця, який з високо піднятою правою рукою веде військо в атаку, а лівою долонею закриває отриману рану в бої. Пам'ятник орієнтований на Кінбурнську косу, огорожений якірним ланцюгом на 4-х вкопаних гарматах. На постаменті напис: “Суворову” – і закріплені дві бронзові плити з такими словами О.В. Суворова: “Доброе имя должно быть у каждого человека. Лично я видел это доброе имя в славе своего отечества: мои успехи имели исключительной целью его благоденствие”. “Храни в памяти своей планы великих людей и руководствуйся ими в походах и действиях”.

Раніше до правої сторони постаменту були прикріплені металеві знамена полків, що брали участь у Кінбурнській битві.

В 1950 р. пам'ятник був реставрований Ленінградським трестом “Строймонумент”.

Пам'ятник бригадиру Горичу. Знаходиться також у центрі міста. Пам'ятник встановлено в 1903 р. на честь 115-ї річниці штурму турецької фортеці Ачи-Кале (Очакова) за кошти військових Очаківської фортеці і жителів міста. Це був невеликий пам'ятник заввишки 1,5 метра. На постаменті з черепашника була встановлена піраміда з ядер, з якої злітав орел з розпростертими крилами, що, за свідченням “Военного сборника” за 1904 р., “напоминает одного из екатерининских орлов бригадира Горича, который

отважно взлетает на бастион неприступной турецкой крепости". Також "Военный сборник" повідомляв, що "орел прекрасной художественной работы отлит по желанию и на средства правнука бригадира Горича" – відомого діяча Херсонського земства П.Д. Горича. Автор орла – одеський скульптор Б.В. Едуардс, а весь пам'ятник виконав військовий інженер підполковник Лебединський.

Горич – це кабардинець Бегідов, який в російсько-турецьку війну 1768–1774 рр. прийняв християнство та ім'я Іван Горич і добровольцем

вступив у російську армію. Хоробро воював і був щедро нагороджений. На початок російсько-турецької війни 1787–1791 рр. мав звання бригадира (проміжне між полковником і генералом). Під час штурму Очакова командував 6-ю колоною війська, яка діяла на важливій ділянці бою. Очолюючи загін, хоробро вірвався на ворожий бастион, де геройськи загинув. Разом з іншими вбитими під час штурму фортеці воїнами похований у Херсоні, біля Катерининського собору.

Згодом пам'ятник зруйнувався і в 1978 р. був реконструйований. Тепер він довговічніший і має більш значущий вигляд. Висота пам'ятника становить 4 метри, постамент виготовлено з рожевого граніту, 30 ядер мають діаметр 54 см кожне. На фасаді постаменту закріплено металеву плиту з написом: "Бригадиру І.П. Горичу від вдячних очаківців". Автори відновленого пам'ятника – миколаївці: скульптор Ю.Макушин і архітектор С. Руденко.

Пам'ятник Р.Г. Судковському. Був встановлений на могилі художника на території Свято-Миколаївського собору, де служив його батько. Зберігся в первісному вигляді. Постамент з чор-

ного лабрадору, на ньому – бюст із символічною палітрою і напис: “Судковський Р.Г. 1850–1885”, а також пам’ятний вірш друга художника поета Часикова. Бюст художника був відлитий в Санкт-Петербурзі, виготовлений він по моделі скульптури, яка виконана дружиною художника, Оленою Самокиш-Судковською.

Пам’ятник П.П. Шмідту. Перший пам’ятник Петру Петровичу Шмідту був встановлений в 1964 р. Виготовили його на Одеському художньо-виробничому комбінаті з черепашника і гіпсу, тому невдовзі він почав руйнуватися.

В 1982 р. його замінили на величніший і міцніший постамент – гранітний, а фігура П.П. Шмідта з фрагментом бойового корабля – з бронзи (відлита на Чорноморському суднобудівному заводі в м. Миколаєві). На постаменті напис: “Командую флотом. Шмидт”. Постамент у формі носа корабля, який ніби розрізає морські хвилі, що символізують східці перед пам’ятником у різних площинах. Загальна висота пам’ятника 10 метрів. Авторами є миколаївські скульптори Юрій та Інна Макушини, архітектор Ольга Попова.

Пам’ятник Г.Ф. Потьомкіну. Геннадій Федорович Потьомкін учився в середній школі № 2 м. Очакова. Потім його сім’я переїхала в Одесу. З початком війни в 1941 р. добровольцем пішов на фронт. В одному з боїв у 1943 р., піднімаючи в атаку бійців батальйону, яким командував, загинув. Тоді було йому всього 20 років. Посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

В день визволення Одеси 10 квітня 1968 р. останки Г.Ф.Потьомкіна були перенесені з Вітебської області Білорусі і перезахоронені на Алеї Слави в Одесі.

Пам'ятник Г.Ф.Потьомкіну в Очакові на проспекті встановили в 1868 р. з ініціативи комсомольської організації. Постамент пам'ятника виконано з каменю на цементі з бетонною оболонкою, бюст воїна – це металевий каркас, бетон і поліровані мармурові крихти. На постаменті надпис: “Герой Советского Союза Потёмкин Геннадий Фёдорович. 1923–1943 гг. ”. Вічна пам'ять герою, який назавжди залишився юним!

Пам'ятник морякам крейсера “Слава”. Знаходиться в центральному сквері міста, на братській могилі 22 матросів, що загинули в жовтні 1946 р. під час навчань кораблів Чорноморського флоту в районі Тендрівської коси. Тоді на крейсері “Слава” в погребі з боєприпасами сталася пожежа. Матроси, що там знаходились, негайно відкрили кінгстони, затопили погріб і загинули, ціною своїх життів запобігши вибухові корабля.

Поховали матросів в Очакові, в братській могилі, на якій встановили невеликий металевий обеліск. В 1961 р. його замінили на пам'ятник. Він являє собою ступінчастий постамент з граніту, на якому встановлена залізобетон-

на фарбована скульптура Сумуючого матроса зі схиленим знаменом в правій руці і безкозиркою – в лівій. Верхня секція ступінчастого постаменту являє собою меморіальну дошку з написом: “Они следовали законам Отечества, до конца выполнили свой воинский долг перед Родиной”. На нижній секції з бронзи викарбувані прізвища героїски загиблих матросів і внизу – дата: 5.10.46 р.

В Очакові також є **пам'ятник І.Д. Сладкову** – коменданту з грудня 1920 р. укріпленого району Дніпро-Бузького лиману і фортеці Очаків, з березня 1921 р. – комісара Морських Сил Радянської Росії та **пам'ятник – торпедний катер** на честь матросів і офіцерів Другої Новоросійської бригади торпедних катерів, що захищали та звільняли Очаків у роки Великої Вітчизняної війни.

Окрім пам'ятників в Очакові знаходяться і музеї. Це – **Очаківський військово-історичний музей ім. О.В. Суворова**. Діє з 1972 р. Знаходився в приміщенні Свято-Миколаївського собору. В 2000 р. переведений в будівлю колишнього райкому Компартії України. В добре пристосованому під музей приміщенні розгорнуті численні експонати з історії міста і краю від давніх часів до сьогодення. Музей налічує близь-

ко 10 тисяч експонатів, серед яких особливе місце займає діорама “Штурм фортеці Очаків”. Реалістичне полотно розміром 14х6 метрів створив художник-баталіст М.І. Самсонов, воно займало центральне місце в старому музеї. В новому приміщенні діорама поки не виставляється, вона потребує створення окремої спеціальної зали. Військово-історичний музей тимчасово розмістив експонати з колишнього музею П.П. Шмідта, який раніше знаходився в будинку Морського зібрання, де з 7 по 18 лютого 1906 р. проходив суд над учасниками повстання на крейсері “Очаків”. Сьогодні музей ім. О.В. Суворова є центром науково-дослідницької роботи, ведеться велика пошукова робота з історії рідного краю.

З 1982 р. працює **Очаківський музей мариністичного живопису ім. Р.Г.Судковського** (відділ Миколаївського обласного художнього музею ім. В.В.Верещагіна). Його зібрання налічує 550 творів та 180 архівних документів. Експозиція музею розповідає про

життя і творчість академіка живопису художника-мариніста другої половини XIX ст. очаківця Руфіна Гавриїловича Судковського. В музеї представлені його твори, матеріали про його родину, картини його дружини, О.П.Самокиш-Судковської, та доньки, М.Р.Судковської-Лагранж, які теж були художницями. Експонуються також мариністичні картини І.К. Айвазовського, М.Н.Дубовського, В.Д.Поленова та інших художників. Музей популяризує і творчість місцевих майстрів.

В Очаківському районі також знаходяться визначні місця. Це – рукотворний **острів Первомайський**. Створений він в 70-ті – на початку 80-х років XIX ст. посередині Дніпро-Бузького лиману, між Очаковом і Кінбурнською косою, за проектом військових інженерів під керівництвом видатного фортифікатора Російської імперії генерала Е.І.Тотлебена. Це унікальна гідротехнічна споруда, що мала декілька десятків глибоких підземних бетонних казематів, з яких за допомогою спеціальних механізмів гармати фортечної артилерії піднімалися на спеціальні артилерійські майданчики. Після стрільби вони опускалися вниз і були недосяжними для ворога.

Таким чином острів надійно захищав вхід у лиман з моря.

В 1905 р. в одному з казематів тримали до суду лейтенанта П.П. Шмідта і його товаришів – керівників повстання на крейсері І рангу “Очаков” С.П. Частника, О.І. Гладкова, Н.Г. Антоненка.

У 1941 р. 35 днів і ночей мужньо захищались бійці острівної батареї в тилу ворога, аж поки за наказом командування не відійшли на о. Тендра і Севастополь, знищивши гармати.

Острів мав різні назви – Острів берегової оборони, острів Морської батареї, в радянський час переіменований в Первомайський. Довгий час був територією військової частини, яка нещодавно покинула його.

Острів Березань. Знаходиться на відстані 12,5 км на захід від Очакова. У давнину був півостровом, на якому в середині VII ст. до н.е. виникло перше в Північному Причорномор'ї грецьке поселення – Борисфеніда. Острів відомий також як місце зупинки при морських походах давньоруських князівських дружин та запорозьких козаків. У часи російсько-турецької війни 1787–1791 рр. був турецькою військовою базою, яку відчайдушно взяли українські чорноморські козаки.

На острові в березні 1906 р. розстріляли і поховали П.П. Шмідта і його соратників (у 1917 р. перезахоронені в Севастополі). На місці їх страти в 1968 р. миколаївськими студентами встановлений залізобетонний 15-метровий обеліск у вигляді вітрильника.

Сьогодні Березань є філією Національного історико-археологічного заповідника “Ольвія”. Тут систематично ведуться археологічні розкопки давньогрецького і давньоруського періодів, є залишки більш пізніх фортифікаційних споруд. Острів також є заповідним куточком природи з унікальними флорою і фауною.

Регіональний ландшафтний парк “Кінбурнська коса” є західним закінченням Кінбурнського півострова в межах Очаківського району Миколаївської області. Розкинувся на його косі навпроти Очакова, між лиманом і морем. Парк створений у жовтні 1992 р. для захисту і

збереження унікальних біологічних та ландшафтних ресурсів незайманої діяльністю людини природи. Загальна площа майже 18 тис. га, з них 561 га – акваторія Чорного моря, Дніпро-Бузького лиману і Ягорлицької затоки.

Кінбурнський півострів знаходиться в межах Азово-Чорноморського міграційного екокоридору, через який пролітає близько 300 видів птахів, і є своєрідним “пташиним вокзалом” для мігруючих пернатих, де вони відпочивають, годуються та набираються сил для подальшого перельоту, частина їх тут залишається. Міграція птахів сюди, далі на північ або в зворотньому напрямку триває майже цілий рік.

На півострові є чудові реліктові гаї, поляни диких орхідей, цілющі озера, незаймані пляжі. З цим куточком пов’язані значні історичні події від сивої давнини до сьогодення.

В теперішній час, згідно з Указом Президента України від 16 грудня 2009 р., проводиться робота щодо створення на Кінбурнському півострові Національного природного парку “Білобережжя Святослава”.

А далі на південь розкинувся унікальний **Чорноморський біосферний заповідник**, частина якого знаходиться в межах Очаківського адміністративного району. Більша частина території заповідника розташована у Голопристанському районі сусідньої, Херсонської, області. З 1984 року заповідник став складовим елементом Світової мережі біосферних резерватів. Отже, на сьогодні заповід-

ник – це природоохоронна і науково-дослідницька установа міжнародного значення. Загальна площа заповідника складає більше 89 тис. га.

Основним завданням колективу заповідника є збереження і вивчення унікальних природних комплексів його території. Управління Чорноморського біосферного заповідника знаходиться в м. Гола Пристань. При управлінні заповідника діє музей природи, де експонуються об'єкти флори і фауни узбережжя та акваторії Чорного моря і Дніпровського лиману.

Національний історико-археологічний заповідник “Ольвія”. Знаходиться біля села Парутино, за 35 км від Очакова, на березі Бузького лиману. Територія давньогрецького міста і його некрополя в 1926 р. була оголошена історико-археологічним заповідником. У січні 2002 р. Указом Президента України йому надано статус національного. Територія заповідника складає 267,5 га (30 га – городище і 235 га – некрополь). Значна частина поліса знаходиться на прибережному дні лиману. Заповідник включає також і острів Березань. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 3 вересня 2009 р., стародавнє місто Ольвія є об'єктом культурної спадщини національного значення, який занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Систематичні археологічні дослідження почав видатний історик і археолог Б.В. Фармаковський в 1901 р. За весь час досліджень тут знайдено багато унікальних предметів античної старовини, які займають провідне місце в багатьох музеях України, Росії, Франції, Німеччини, Великої Британії, США. Тепер розкопки ведуть наукові працівники Інституту археології Національної академії наук України, допомагають їм сотні волонтерів, в основному студенти.

На території заповідника діє невеликий музей, де виставлені цінні археологічні знахідки. Також є лапідарій, фондосховище і наукова бібліотека. Цікаві екскурсії проводяться науковими працівниками.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
Вступ	5
Давня історія краю	7
Історія Очакова	20
Географія та клімат.....	38
Природні курортні ресурси	45
Витоки нашої медицини.....	49
Очаків – курорт.....	57
Очаківське об'єднання санаторно-курортних закладів	65
Визначні місця Очакова і Очаківського краю	81

Історія Очакова

Я. Суходольський. «Штурм Очакова». (1853)

Б.К. Мініх

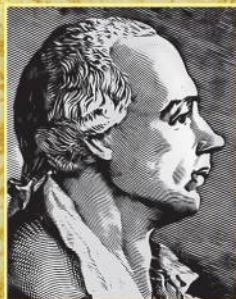
Г.О. Потьомкін

О.В. Суворов

Осип Дерibas

Д.С. Самойлович

Протоієрей
Г. Судковський

Р.Г. Судковський

П.П. Шмідт

Очаківське об'єднання санаторно-курортних закладів

Єрмілов Валерій Семенович

Генеральний директор Представництва ЗАТ “Укрпрофоздоровниця” у м. Миколаєві, головний лікар дочірнього підприємства “Очаківське об’єднання санаторно-курортних закладів” ЗАТ “Укрпрофоздоровниця”, кандидат медичних наук.

Народився 21 жовтня 1950 р. в м. Сосниця Чернігівської області. Українець. В 1964 р. закінчив Сосницьку восьмирічну школу і вступив до Київського республіканського медичного училища № 2. В 1969 р. закінчив училище, отримав спеціальність фельдшера. З 1969 по 1971 рр. служив у Радянській Армії. З 1971 р. по 1977 р. навчався в Київському медичному інституті ім. академіка О.О. Богомольця. В 1977 р. закінчив інститут з відзнакою. В 1977–1980 рр. працював на лікарських посадах в Миколаївській облсанепідстанції і територіальній раді по управлінню курортами профспілок, в 1980–1983 рр. – головним державним санітарним лікарем Заводського району м. Миколаєва. З травня 1983 р. – голова Миколаївської територіальної ради по управлінню курортами профспілок. Після акціонування системи курортів профспілок в 1992 р. призначений генеральним директором Миколаївського відділення ЗАТ “Укрпрофоздоровниця”, з 2000 р. – генеральний директор Миколаївського дочірнього підприємства ЗАТ і одночасно головний лікар його філії – Очаківського об’єднання санаторно-курортних закладів, з травня 2003 р. – генеральний директор Представництва ЗАТ “Укрпрофоздоровниця” у м. Миколаєві – головний лікар дочірнього підприємства “Очаківське об’єднання санаторно-курортних закладів” ЗАТ “Укрпрофоздоровниця”.

В 1991 р. отримав вищу кваліфікаційну категорію лікаря-соцігієніста – організатора охорони здоров’я, в 1996 р. – присвоєна кваліфікація лікаря з організації управління охороною здоров’я вищої категорії.

Має більше 120 друкованих наукових робіт з актуальних питань організації охорони здоров’я, санаторно-курортної справи, історії медицини. Є також автором декількох книг і монографій.

У 1982–1983 рр. був депутатом районної Ради народних депутатів.

Є членом Вченої медичної ради ЗАТ “Укрпрофоздоровниця”, Всесвітньої федерації бальнеотерапії і кліматології (ФЕМТЕК), Всеукраїнської асоціації фізіотерапевтів і курортологів, Миколаївської обласної ради профспілок, обласного комітету профспілки працівників охорони здоров’я та декількох інших громадських організацій.

Науково-популярне видання

Єрмілов Валерій Семенович

Курорт Очаків
Красознавчі і курортологічні нариси

Видання друге, перероблене і доповнене

(українською мовою)

*

Коректор Наталя Кочеткова
Комп'ютерна верстка Максим Романченко

Підп. до друку 12.11.2010 р.
Формат 60×84^{1/16}. Папір офсет. Гарн. Journal.
Друк офсет. Ум. друк. арк. 6. Наклад 1000 прим.
Зам. № 273.

Видавець і виготовлювач Гудим І.О.
54030, м. Миколаїв, вул. Адміральська, 20
Тел.: (0512) 37-37-18
(0512) 37-27-00

irina.gudym@gmail.com
gydim.nikportal.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи МК № 3 від 14.05.2002